HARPUT İÇ KALE KAZILARINDA 2015-2016 YILLARINDA BULUNAN TÜTÜN LÜLELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

*İsmail AYTAÇ***

Özet

Bu makalenin konusunu, Elazığ İli Merkez Harput Mahallesinde bulunan Harput İç Kale'de, 2015-2016 yılları arasında yapılan kazılarda çıkarılan tütün lüleleri oluşturmaktadır. Söz konusu yıllarda kale içinde toplam 3 bölgede (I., II. ve V. Bölge) kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu bölgelerde ele geçirilen lülelerin tipolojisi ve kronolojisi üzerine değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Kazısı yapılan alanlarda tüm, tüme yakın ve parçalar halinde 504 adet lüle ele geçirilmiştir. Harput İç Kale kazılarında çanaklarına göre 7, kaidelerine göre 2 olmak üzere toplamda 9 farklı lüle tipi tespit edilmiştir. Bunlar; silindir çanaklı, torba çanaklı, lale çanaklı, karinalı çanaklı, yuvarlak çanaklı, basık yuvarlak çanaklı, krater çanaklı, disk kaideli ve çiçekli kaideli lüle tipleridir. Makalenin son bölümünde lüle tiplerinden örnekler katalog halinde anlatılmıştır. Bu lüleler kırmızı, beyaz, gri, kahverengi, devetüyü ve siyah renk hamurludurlar. 17. ve 18. yüzyıla tarihlenen küçük çanaklı, beyaz ve gri renk hamurlu lüleler çoğunluktadır. 19. ve 20. yüzyıla tarihlenen biçim olarak daha büyük yapılmış kırmızı renk hamurlu lüleler de azımsanmayacak sayıdadır. Sayıca en az ele geçenler ise siyah hamurlu olan örneklerdir. Lüleler üzerinde kalıp baskı, kazıma ve rulet baskı tekniği ile yapılmış bitkisel ve geometrik bezemeler bulunmaktadır. Ayrıca usta veya atölye isminin bulunduğu damga ile silindir şeklinde basılmış Osmanlıca ve Arapça yazılar da mevcuttur. 17. yüzyılın başından 20. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı coğrafyasında kullanılan lüle örnekleri ile Harput İç Kale'de yapılan kazılar sonucunda ele geçen lüle örneklerinin benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu da kale içinde bu dönemlerde yaşanmışlığı göstermesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Harput, kale, lüle, tütün, çanak

---

* Bu makale Harput İç Kale kazılarında çıkarılan lüle buluntularından üretilmiş olup herhangi bir yerde yayınlanmamıştır.

** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Bölümü Öğretim Üyesi, Harput İç Kale kazı başkanı. iaytac23@firat.edu.tr

TOBACCO CLAY PIPES FOUND IN HARPUT INNER CASTLE EXCAVATIONS BETWEEN 2015-2016

Abstract

The main subject of this article is the tobacco pipes that was found at 2015 - 2016 excavation session in Harput Inner Citadel, where is located in Elazig central Harput neighborhood. In that session, excavations was conducted 3 different ones (I, II and V. zone) in Harput Inner Citadel. Making an evaluation intended in this article for pipes chronology and typology, which was found in excavation zones. 504 whole, nearly whole and pieces of pipes was found in excavation zones. 7 types by bowls, 2 types by bases, totally 9 different types of meerschaum identified which was found in Harput Inner Citadel excavations. These types is: cylinder bowl, bag bowl, tulip bowl, bikonical bowl, rounded bowl, flattened-rounded bowl, crater bowl, disc based and flowered-based meerschaums. Examples of pipe types described in catalogue in article's last part. These pipes has red, white, gray, brown, buff and black clays. Most of the pipes are have small bowls, white and gray clayed and dates back between 17 and 18. century. More bigger and red clayed pipes that dates back between 19 and 20. century are commonly founded, too. Black clayed meerschaum examples is the less founding examples. Mold prints and geometrical and floral patterns that was made scarping and roulette print techniques seen on pipes. Also, stamps that has names of master or workshops and Arabic and Ottoman Turkish writings that was printed cylindrical was found in excavations, too.

Key Words: Harput, Citadel, Pipe, Tobacco, Bowl

1. HARPUT İÇ KALE KAZILARI

Harput, Murat Vadisi'nin batısında, bugünkü Elazığ şehrinin 5 km kuzeyinde, geniş ovalara hâkim bir dağ ve kayalık üzerine kurulmuştur.[1] Şehir, coğrafi konumu itibarıyla doğal bir geçiş alanı ve ticaret yolları üzerinde olmasından ötürü bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu özelliklerden dolayı Harput şehri defalarca istila dalgalarına maruz kalmış ve şehrin güvenliğini sağlamak için de Harput Kalesi inşa edilmiştir **(Resim 1)**.[2] Harput Kalesi de şehrin güneydoğusunda, üç tarafı derin uçurumlar ile birbirinden ayrılmış olan üç kaya kitlesinden ortadakinin üzerine oturtulmuştur. Savunmaya yönelik yapılan kalenin önceleri içinde, sonradan etrafında şehir

---

1 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında, 1*, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1958, s. 15.

2 Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", *Dünüyle Bugünüyle Harput Sempozyumu*, *1*, Elazığ, 2005, s. 291.

teşekkül etmiş ve Harput Kalesi bir iç kale özelliğine sahip olmuştur.[3] Geçmişten günümüze kadar çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan kalede, yaşanmışlıkları gün yüzüne çıkarmak ve tarihe ışık tutmak için yüzey araştırmaları ve iki dönem halinde de kazı çalışmaları yapılmıştır.

Resim 1: Harput Kalesi'nin genel görünümü (2018)

Harput iç kalesinde ilk olarak 1995-1999 yılları arasında Ertuğrul DANIK tarafından yüzey araştırması yapılmıştır.[4] 2005-2009 yılları arasında Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürlüğü kazı başkanlığında ve Prof. Dr. Veli SEVİN bilimsel danışmanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu yıllar arasında Urartu ve Sarnıcı'nda, 3. Bölgede, 5. Bölge olarak adlandırdığımız Orta Mahalle Adası'nda ve Harput İç Kalesi'nin güneyinde bu-

[3] Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 196.

[4] Ertuğrul Danık, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1999, AMGM Yayınları, ss. 161-168; Ertuğrul Danık, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2000, AMGM Yayınları, ss. 67-80; Ertuğrul Danık, "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2001, AMGM Yayınları, ss.17-30; Ertuğrul Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

lunan I numaralı konakta çalışmalar yapılmıştır.[5] Ancak 2009 yılından sonra çeşitli nedenlerden ötürü kazı çalışmalarına ara verilmiştir.

2014 yılında Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi kazı başkanlığında, Prof. Dr. İsmail AYTAÇ bilimsel danışmanlığında kazı çalışmaları yeniden başlatılmıştır.[6] 2015-2017 yılları arasında ise T.C. Bakanlar Kurulu Kararı ile Prof. Dr. İsmail AYTAÇ kazı başkanlığında gerçekleştirilmiş olup çalışmalar halen devam etmektedir. Bu süre zarfında toplam 5 bölgede çalışma yapılmıştır **(Çizim 1).** Kazılarda atölyeler, işlikler, ticarethaneler, konutlar, gözetleme kuleleri, sarnıç vb. mimari yapılar açığa çıkarılmıştır. Elde edilen sırlısırsız seramik parçaları, kandiller, sikkeler,[7] ok uçları, yüzük, bilezik vb. buluntular tarihlendirme açısından önemlidir.

2015 ve 2016 yıllarına yapılan Harput İç Kale Kazılarında çıkarılan buluntular arasında lüleler önemli yer tutmaktadır. Tütünün kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte lüle kullanımı ve imalatı da yaygınlaşmıştır.

2. TÜTÜN VE LÜLESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Tütün bitkisinin tarihi hakkında çeşitli kaynaklarda farklı görüşlere rastlamak mümkündür. 1492 yılında, Kristof Colomb Amerika'yı keşfettiğinde burada bulunan yerlilerin tütün içtiğini, tütünü kutsal saydıklarını ve dinsel ayinlerde kendilerinden geçmek için kullandıklarını tespit etmiştir.[8] İngiltere'ye ise 1586 yılında İngiltere'nin Amerika'daki Virgina Eyaleti Valisi tarafından getirilmiş, Kraliçe Elizabeth'in sarayında gözde kişi olan İngiliz kâşifi, şair ve tarihçi Sir Walter Raleigh'ye takdim edilmiş ve onun nüfuzuyla İngiliz sarayına girmiş ve yoğun ilgi görmüştür.[9]

---

5 Veli Sevin, Necla Arslan Sevin ve Haydar Kalsen, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, Ege Yayınları, İstanbul, 2012, s. 103 vd.

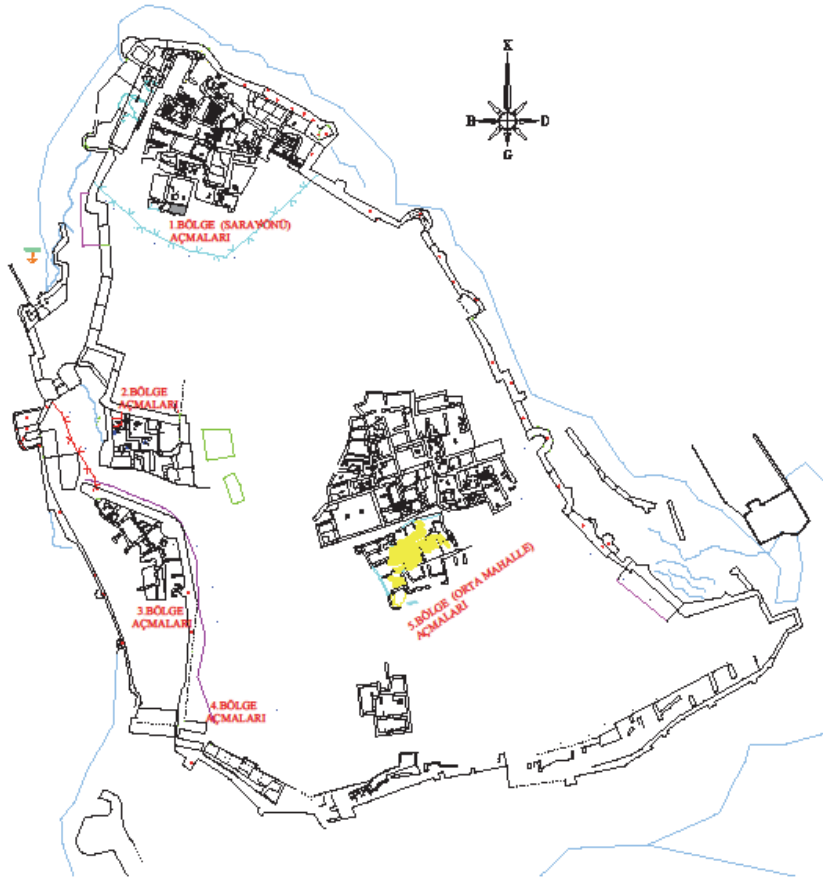
6 İsmail Aytaç, "Harput İç Kalesi Kazısı 2014 Yılı Arkeolojik Buluntuları", *Turkish Studies, 12*(1), Ankara, 2017a, ss. 191-210.

7 Sikkeleri tarafımızdan yayınlanmıştır. Bkz. İsmail Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında 2014-2015 Sezonunda Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri." *NWSA Journal, Social Sciences, 12*(3), *2017c,* ss. 140-153; İsmail Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Sikkeleri", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırma Dergileri,5*(1), Elazığ, 2018b, ss. 29-55.

8 Jordan Goodman, *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*, Taylor & Francise-Library New York, 1993, ss. 3-22

9 Nedret Bayraktar, "Tütün Lüleleri Tophane İşi Eserler", *Türkiyemiz,* (62), İstanbul, Ekim 1992, s. 16.

Peçevi Tarihi'nde, tütünü 1009 yılında (1600-1601) İngilizlerin getirdikleri ve bazı hastalıklara ilaçtır diye sattıkları belirtilmiştir. *"Keyif ehli kimi ahbaplar, keyif verir diye tiryakisi oldular. Giderek, ehli olmayanlar da kullanmaya başladılar. Hatta ulema devlet büyüklerinden birçokları o tutkuya uğradılar. Kahvehaneler, rezil ve ayak takımı kimselerin fazla tütün içmelerinden dumanla doldu ve içinde olanlar birbirini göremez oldu. Çarşı ve pazarlarda ellerinden lüle düşmez oldu"*[10] diyerek devam etmiştir **(Resim 2).**

Çizim 1: Kaleyi ve kazı yapılan alanları gösteren plan

[10] Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi, 1*, (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal), 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Mersin, 1992, s. 259

Resim 2: 1650-60 yıllarında kervansarayda tütün içilirken (S. Bağcı vd., 2006).

Osmanlılarda tütünün yaygınlaşmasıyla birlikte, bazı padişahlar çeşitli nedenlerden dolayı tütün kullanımı yasaklanmıştır. Sultan I. Ahmet, (1603-1617) kahvehanelerdeki siyasi söyleyişiler ve İstanbul'daki büyük yangınları bahane ederek tütün içimine yasak koymuştur.[11] IV. Murad zamanında 1637'de Cibali kapısında bir kalafatçının funda yakarak gemi kalafatlaması yüzünden yangın çıkmış ve bu yangın Âşıkpaşa, Kadıçeşmesi Zeyrek yokuşu, Vefa, Fatih, Sarıgüzel mahallerine kadar ilerlemiştir. Yangında Fatih Camii'nin minare külâhları tutuşmuş, Yeniçerilerin yeni odaları, Orta Camii alevler içinde kalmıştır.[12] Yangından dolayı kahvehanelerde dedikodu başlamış ve herhangi bir ayaklanmanın önünü almak için meşhur vaiz Kadızâde'nin teşvikiyle Sultan Murad bütün İstanbul kahvehanelerini yıktırmış ve Kadızâde'nin fetvasıyla tütün içenleri öldüreceğini ilan etmiştir.[13]

Tarihçi Naima da tütün yasağını *"Rebiyülevvel" ayında yer yer dedikodu peyda olup yangınların perişanlığı halka üzüntü verip kahvehanelerde fenalık çıkıp dedikodunun artmasına neden olmuştur. Fitne çıkma ihtimalini ortadan kaldırmak için İstanbul'da bütün kahvehaneleri kapatıp, bundan sonra açılmaması hususunda*

---

11 Azize Yener, "Tütün Lüleleri ve Alanya-Kaleiçi'nde Bulunan Örnekleri", *Arkeoloji ve Sanat*, (119), İstanbul, 2005, s. 95.

12 Ahmet Refik, *Eski İstanbul Yaşayışı*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931, s. 30-32.

13 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 3/1*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 191.

dünyanın itaat ettiği padişah fermanı çıktı. Kahvehanelerin çoğu yıkılıp diğer Osmanlı memleketinde dahi bu ferman hükmü icra edildi"[14] şeklinde aktarmıştır.

Tütün içme yasağı 1640'da kısmen, 1680 yılında ise gelir sağladığı anlaşıldığından tümüyle serbest bırakılmıştır. Tütünün serbestçe satılıp içilmesi sonucu lülecilik yaygınlaşmış ve birçok şehrimizde lüle atölyeleri açılmıştır.[15] III. Ahmet (1703-1730) zamanında 1725 yılında tütüncüler bir esnaf loncasına bağlanmıştır. İlk tütüncüler kâhyası, has tütünden anlayan, namlı tiryaki olan Mustafa Çelebi'dir.[16]

Lüle kelimesinin kökeni Farsça olup "lûle" kelimesinden gelmekte olup emzik anlamındadır.[17] Türkçede farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örnek verecek olursak, "çubuk ve nargilenin ucuna takılan, içine tütün veya tömbeki doldurmaya mahsus olup pişmiş topraktan yapılmış ve fincan gibi ağzı açık, dibinde deliği bulunan küçük kap",[18] "musluksuz su borusu",[19] gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Lülelerin sadece lületaşından (Eskişehir taşı) yapıldığına ilişkin yanlış bir yargı söz konusudur.[20] Lüle yapımında en çok kil kullanılır ayrıca ağaç, metal, taş gibi materyaller de kullanılan diğer malzemeler arasındadır.[21]

Lüleler, içine tütün konulan çanak ve duman yolundan oluşur.[22] İçi delik ve duman çekmeye yarayan çubuklar ile içilir, ağza alınan kısma "imame" denen ağızlık takılırdı. Çubuklar çoğunlukla güzel kokulu ağaçlardan yapılmıştır. Çubuklar tek parça olduğu gibi birbirine geçme de olabilirdi. Kahvehanelerde veya evlerde kullanılan çubukların boyları 2.00 m ile 2.50

---

14 Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi*, *3*, (Çev. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 1219.

15 Burçak Evren, "Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik", *Sandoz Bülteni*, *31*(3), İstanbul, 1988, s. 13.

16 Bayraktar, "Tütün Lüleleri Tophane İşi Eserler", *Türkiyemiz*, (62), İstanbul, 1992 s. 18.

17 Erdinç Bakla, *Tophane Lüleciliği*, Dışbank Yayınları, İstanbul, 1993, s. 58.

18 Celal Arseven, "Lüle", *Sanat Ansiklopedisi*, *3*, Milli Eğitim Basımevi, 3. Baskı, İstanbul, 1983, s. 1245.

19 "Lüle", Büyük Larousse, *15*,Milliyet Yayınları, İstanbul, 2007,s.7595.

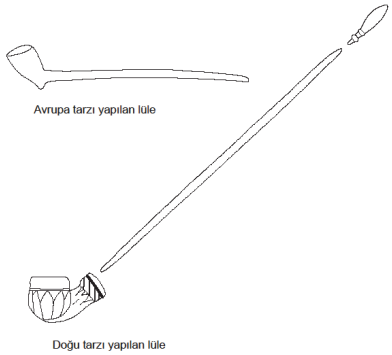
20 Gökben Ayhan, "Lüle Terminolojisinin Sorunları Üzerine Görüşler", *XVI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim, 1*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 2014, s. 54.

21 C. W. Rebecca Robinson, "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", *Hesperia, 54*,1985, s. 157.

22 Erdinç Bakla'dan aktaran Gökben Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, (XIX/1), İzmir, 2010a, s. 2.

m arasında değişmektedir **(Çizim 2).**[23] Çubuk, duman yoluna veya duman yolu olmayan lülelerde ise direk çanağa takılırdı.[24]

Hüseyin Kocabaş, lüle imâlini; "*lüleci çamuru olarak tâbir edilen süzülmüş ve dinlendirilmiş el ile tornada imal edilerek kendi renginde astarla sıvanarak, üzerleri kalem işi ile nakışlanarak ve möhürlenek fırınlanır*" şeklinde aktarmıştır. Tophane Lüleciliğinde kullanılan toprak Ok Meydanı'ndan, Gülbahar ismi verilen ve astarı için kullanılan toprağın ise Van'dan getirtildiğini belirtmiştir.[25] Bunun aksine Burçak Evren de incelendiğinde, lülelerin el ile şekillendirmenin olanaksız olduğunu belirtmiştir.[26] Erdinç Bakla ise lülelerin iki parçalı kalıplardan yapıldığı belirtmiştir. Ona göre tütün lülesi ve nargile ateşliği, önce çok iyi ustalar tarafından ağaç model olarak işleniyordu. Modeli ağaç olarak hazırlanan lüle, ikinci işlem olarak metal dökümcüler tarafından kum kalıba alınıp, orijinal tahta modelin aynısı kurşun haline getirilirdi. Kalıplar hazırlandıktan sonra, şekillenmeye hazır hale gelmiş lüle çamuru, ustalar tarafından bir pres tezgahı ile kalıbın içine basılıyordu. Presleme sırasında duman yolunun içi dolu olarak çıkar. Bu nedenle duman yolunu açmak için tahtadan özel kalemler yapılmıştır. Duman yolu açıldıktan sonra fazla çıkan çamurlar temizlenir, rötuş varsa yapılır ve kalıp presten sökülür.[27]

Çizim 2: Doğu ve Avrupa tarzında yapılmış lüle örnekleri (Robinson, 1985).

---

23 Evren, "Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik", s. 16.

24 Gökben Ayhan, "Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 14-16 Ekim 2009*, Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Denizli, 2010b, s. 52

25 Evren, "Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik", 16.

26 Hüseyin Kocabaş, "Tophane Lüleciliği", *Türk Etnografya Dergisi*, (5)Ankara, 1963, s. 12.

27 Bakla, *Tophane Lüleciliği*, s. 62-63.

Lülenin üzerine çeşitli işlemler yapılabilmesi için kalıptan çıkarılan çamur deri sertliğini geçmeyecek şekilde bekletilirdi. İlk olarak presten bozuk çıkan yerlerin düzeltilmesi ve pres atığı çamurların temizlenmesi için çeşitli aletler ile rötuşlanması işlemleri yapılırdı. Daha sonra lüleyi parlatmak için perdahlama veya astarlama işlemlerine geçilirdi. Astarlama işlemleri yapıldıktan sonra sıra dekorlama işlemine başvurulurdu. Dekorlama işlemleri de iki şekilde oluşturulurdu: Birinci yöntem, sert bir ağaç olan şimşir ağacının üzeri oyularak desenler yapılırdı. Bu desenler, astarlanmış lüle üzerine iz bırakacak şekilde kalıp sert biçimde bastırılarak gerçekleştirilirdi. İkinci yöntem ise rulo şeklinde hazırlanmış desenin, lüle üzerinde çevrilmek suretiyle yapılanıdır. Lüle üzerinde tekrar eden bezemelerin rulo yöntemiyle yapılması daha uygundur. Osmanlılarda genellikle tütün yaprakları, ay yıldızlar, Osmanlı arması, lale, gül gibi desenler yoğun olarak kullanılmıştır.[28] Dekorlama bittikten sonra usta kendi mührünü lüleye basardı. Bu mühürlerden çift imzalı ve tarih basılı olanlar da mevcuttur. Bütün bu işlemler bittikten sonra lüle kurutulmaya bırakılır ve daha sonra pişirme işlemine geçilirdi. Lüleler düzgün bir şekilde fırının içine istiflenir ve 800-850 C°' de pişirilme işlemleri gerçekleştirilirdi **(Resim 3)**[29].

Resim 3: Lüle kalıp örnekleri (Bakla, 1993; Bakla'dan aktaran Aliye Yılmaz, 2010)

Tütün içmenin yaygınlaşması ve tütünün ilk zamanlarda lüle veya pipo ile içilmesi yurdumuzda lülecilik sanatının gelişmesini sağlamıştır.[30] Çubuk içmek, 1601-1603 yılları arasında Mısır'da yayılmış ve iki yıl sonra da Os-

---

28 İsmail Yardımcı, "*Seramik Pipo*", (Sanatta Yeterlilik Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seramik Anasanat Dalı), Eskişehir, 1999, s. 4.

29 Bakla, *Tophane Lüleciliği*, s. 62-63.

30 Kocabaş, "Tophane Lüleciliği", s. 12.

manlı Devleti'ne gelmiştir.[31] Yurdumuzda ilk lüle yapımı ve kullanımı ile ilgili bir bilgi yoktur. 1600-1606 yılları arasında tütünün ve bir içim aleti olan lülenin Osmanlı Devleti'nde görülmesi zamanlama açısından paralellik göstermektedir. Ayrıca bir tane lüle üzerinde 1646 tarihli mühür tespit edilmiştir. Bu lülenin şimdiye kadar tarih mühürlü en erken örnek olduğu düşünülmektedir. Bu tarih, Şeyhülislam Mehmed Behai Efendi'nin fetvası ile tütün yasağının kısmen kaldırıldığı tarihtir.[32]

Lülelerin çoğunda yapan ustanın monogram mührü ile çok nadir de olsa yapılış tarihi basılmıştır. 17 ila 18. yüzyılın başlarındaki lülelerde mühürler az olarak görülürken, sonraki dönemlerde yapılan lülelerin çoğunun üzerinde bu mühürler sıklıkla yer almaktadır. Mühürler çoğunlukla tütün yolunun görünen kısmına konulur. Tütün çanağının altına ve üst kısmına konulanlar da vardır. Bazı lülelerin üzerinde iki hatta üç mühre rastlanır. Bu mühürlerden biri yapan ustaya, bir diğeri ise Hakkak'a aittir. Bazen yapan ustanın aynı özellikler taşıyan üç mührü de lülenin üzerine işlenir. Mütareke senelerinde ise Lüleci Hüsnü Efendi, hem eski yazı hem de Fransızca olmak üzere çift mühür kullanılmıştır. Mühürlerin büyük bir bölümü yuvarlak olarak yapılmıştır[33]. Lülelerin üzerinde monogram mühür şeklinde rastlanan bazı usta isimlerinden; Nigahi, Nevres, Şahin, Kani, Necip, Hüsnü, Babalık, Musa, Edirneli Süleyman, Pertev, İffeti, Dede İstanbul (1302), Hasan İstanbul (1258), Mustafa Abbas Baba, Musa Kazım, Aşki, Ameli Yekta Usta, Mendi Babalık, Fenni, Reşid, Evrep Agop, Ali Basan, Recep Usta, Mustafa Usta, J. S. B. Cüzbendiya, Fuchez, ve Murad[34] dikkat çekmektedir. Ayrıca kimi lüleler üzerinde bezemelerin yanı sıra damga ve silindir biçiminde Arapça, Osmanlıca ve Farsça mühürler de bulunmaktadır. Bu mühürlerde usta ismi ve beyitler yazılmıştır.[35] Mühürler tütün çanağının ağız kısmını ya da duman yolunu çepeçevre sarmaktadır. Bu beyitlerde tütünlerin zararından bahsedilmektedir. Karaköy Bedesteni hafriyatında ele geçen bir lülenin üzerinde "*İçi olmayan nefsine zülüm eder, deli kişi içer*" sözleri bulunmaktadır.[36]

---

31 Bayram Nazır, *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 243.
32 Bakla, *Tophane Lüleciliği*, , s. 60.
33 Evren "Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik", s. 16.
34 Evren, "Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik", s. 16.
35 Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", s. 10.
36 Evren, "Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik", s. 16; Ancak söz konusu lülenin 1407 tarihli olduğu belirtilmiştir. Bu tarihin sehven verildiğini düşünmekteyiz.

Lüle üretim merkezleri başında şüphesiz Tophane gelmektedir. Tophane işi olarak bilinen lüle örnekleri, form ve süsleme zenginliği bakımından Osmanlı topraklarında üretilen diğer örneklere göre daha kaliteli yapılmışlardır.[37] Hüseyin Kocabaş, Tophane'de Lüleci Hendek Arasta Sokakta 60 atölyenin varlığından bahsetmektedir. Burada bulunan son imalathanenin de satışların durması nedeniyle 1928 yılında kapatıldığını belirtmiştir[38]. Tophane dışında başka şehirlerde de lülecilik yapılmıştır. Kırklareli'ne bağlı bugünkü "Lüleburgaz" ilçesi ismini burada bulunan lüle atölyeden almıştır. Ayrıca doğuda Hasankeyf[39], Diyarbakır ve Van; batıda ise İznik[40] gibi merkezlerde de lüle üretimi yapıldığı bilinmektedir. Bazı lülelerin üzerinde gibi şehir ve semt isimleri de (İstanbul, Edirne, Yalova, Beykoz gibi) bulunur.[41] Balkanlarda ise; Makedonya'da Yiannitsa ve Yunanistan'da Thebes, Bulgaristan'da Sofya ve Varna şehirleri bilinen üretim merkezleridir.[42] Osmanlı Dönemi'nde Kudüs[43], Yafa ve Nasıra lüle üretiminin devam ettiği diğer yerlerdir.[44]

Lülelerin tarihlendirilmesi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur: Simpson'a göre; 17. yüzyılın ikinci yarısındaki lülelerin, küçük tütün çanaklı, açık gri ve beyaz hamurludur. 18. yüzyılda kırmızı astarlı açkılı, tütün çanaklarının daha büyük ve yuvarlak formludur. 1840 tarihinden sonra ise bu lüleler çok daha iyi perdahlanmış, çanaklar daha da büyük ve zambak şeklinde yapılmıştır.[45]

Robinson'a göre; 17. yüzyıla tarihlenen erken örnekleri beyaz hamurlu, 18. ve 19. yüzyıla tarihlenen örnekleri ise kırmızı ya da kırmızımsı kahverengi hamurlu, perdahlı, çanak yüzeyi bezemeli ve genellikle mühürlüdür.

---

37 Hamza Taşçı, "Topkapı Sarayı'ndaki Tophane Lüleciliği, *Antik ve Dekor*, (34), İstanbul, 1996, s. 148.

38 Kocabaş, "Tophane Lüleciliği", s. 12.

39 Gökben Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, (XIX/1), İzmir, 2010a s. 11.

40 Bakla, "*Tophane Lüleciliği*", s. 58.

41 Bakla Erdinç, "Unutulmuş Bir Halk Sanatı, *Antika,* (5), İstanbul, Ağustos 1985, s. 6.

42 Robinson, "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", s. 152.

43 St. John Simpson, "Ottoman Clay Pipes from Jerusalem and the Levant: A Critical Review of the Published Evidence", *Society for Clay Pipes Research Newsletter 28,* 1990a, s. 6-16.

44 St. John Simpson, "Late Ottoman Pipes from Jerusalem". *Excavation by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967,* (Ed. K. Prag), Oxford, 2008, ss. 444-445.

45 St. John Simpson, "The Archaeology of the Clay Pipe in the Near East", *Al-Rafidan, Journal of Western Asiatic Studies, XXX,* Tokyo, 2005, *s. 68.*

18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyılda görülen diğer tip dairesel kaideli (disk temelli) lülelerdir. Erken örneklerinde dairesel kaide henüz fazla belirgin değilken gelişmiş örneklerinde adeta bir fincan tabağı gibi yayvanlaşmıştır ve mühürlü örnekleri mevcuttur. Zambak formlu lüleler ise 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında görülür. Kızıl kahverengi hamurlu ve perdahlı ve bazısı mühürlü olan bu dönem lülelerinde bezeme sadeleşmiştir.[46]

Uzi Baram'a göre; 17. yüzyıla ait lüleler kirli beyaz, gri ya da sarımsı kahverengi tonlarındadır. Form olarak da uzun gövdeli küçük çanaklı ve yuvarlatılmış bir çelenkle biten dirsek biçimindedir. 18. yüzyıl lülelerinde ise kahverengi, kızıl kahverengi hamurlu renkler kullanılmış, formları ise daha yuvarlatılmış, torba benzeri, silindir biçimli ve disk kaideli şeklinde yapılmıştır. 19. yüzyılın başından ortasına kadar standardizasyonun başladığını, kızıl kahverengi, yuvarlatılmış disk biçimli çanaklar üretilmiştir. 19. yüzyıl ortalarından sonuna kadar kızıl kahverengi, çoğunlukla cilalanmış, daha az desenli yapılmış, çoğunlukla zambak biçimli çanaklardan oluşmuştur. Bunların çoğunda ustanın mührü bulunmaktadır. 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar da bezemesiz, büyük çanaklı ve kahverengi zambak biçimindedir.[47]

J. W. Hayes, İstanbul Saraçhane kazılarında ele geçen lüleleri hamur renklerine göre tarihlendirmiştir ve 6 gruba ayırmıştır. 17. yüzyıla tarihlendiği lülelerin iyi kalitede gri veya açık gri kilden yapıldığını aktarmıştır. 18. yüzyıla tarihlenen lülelerin ise kırmızı ya da kırmızımsı kahverengi hamurlu ve nadiren de olsa damga ya da mühürlü olduğunu belirtmiştir. 19. yüzyıla tarihlenen lülelerin, kırmızı ve sırlı, ağza doğru genişleyerek yükselen disk kaideli ya da kaidesiz lüleler olduğunu ifade etmiştir. 1830 ve 1850'lerden sonraya tarihlenen lülelerin kırmızı hamurlu yapılmaya başlandığını ve birçoğunun mühürlü olduğunu belirtmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen örneklerin ise mat kahverengi kilden, hafif sırlı, oldukça kalın cidarlı ve sade bir süslemeyle üretildiğini açıklamıştır. Altıncı grup ise ithal lüleler olarak tanımladığı örnekler oluşturmaktadır.[48]

---

46 Robinson, "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora" s. 152.

47 Uzi Baram, "Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler", *Osmanlı Arkeolojisi*, (Çev. Bilgi Altınok), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s.160.

48 J.W. *Hayes, Excavations at Saraçhane in İstanbul*, *the Pottery*, 2, 1992, ss. 391-395.

Tanzimat Dönemi'nden itibaren Batılılaşma hareketinin başlamışıyla birlikte tütün içme şeklinde değişmeye, dolayısıyla çubuk ve nargile içenlerin sayısı da azalmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında puro ve sigara içmenin yaygınlaşması ile lüle yapımı da son bulmuştur[49]. Günümüzde İstanbul Üsküdar'da, Tophane İşleri (Tophane Lüleciliği) üretimi yapan bir atölye bulunmaktadır. Bu atölyenin sahibi ve ustası olan Murat İres, Tophane Lüleciliğinin son ustası durumundadır. Marmara Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Bölümü mezunu olan İres, daha önce çeşitli seramik firmalarında çalışmış, sonrasında Tophane Lüleciliğine gönül vermiş ve üretim yapmak için kendi fabrikasını kurmuştur.[50]

3. HARPUT İÇ KALE KAZILARINDA 2015-2016 YILLARINDA BULUNAN TÜTÜN LÜLELERİ

Tütünün kullanımın 17. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlamasıyla birlikte lüle kullanımı ve imalatı da yaygınlaşmıştır. 2015[51] ve 2016[52] Harput İç Kale Kazılarında ele geçen buluntular arasında lüleler önemli yer tutmaktadır. Söz konusu yıllar arasında yapılan kazı çalışmaları sırasında tüm, tüme yakın ve parçalar halinde 504 adet lüle ele geçirilmiştir. Bu makalede bulunan lüle örneklerin tipolojisi ve kronolojisi üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Kronoloji yapılırken hamur renklerine **(Grafik 1),** çanak ve duman yolu ağız çaplarına veya lüle üzerindeki mühre bakılarak 17-18. ve 19-20. yüzyıl olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir. Beyaz ve gri hamurlu lüle örnekleri sayıca en fazla olan grubu, siyah renk hamurlu lüle örnekleri ise sayıca en az olan grubu oluşturmaktadır.

Lülelerin bölgelere dağılımına bakıldığında; erken dönem örnekleri olan beyaz ve gri hamurlu tütün lüleleri yoğun olarak 1. Bölge (Sarayönü) açmalarında çıktığı görülmüştür. Geç dönem örnekleri olan kırmızı, kahverengi

---

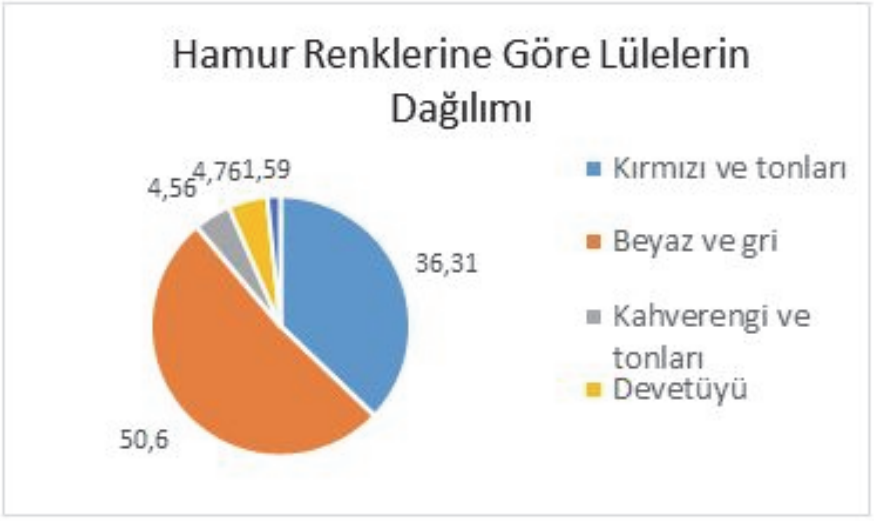
49 Yener, "Tütün Lüleleri ve Alanya-Kaleiçi'nde Bulunan Örnekleri", s. 96.

50 Armağan Mutlu, "Seramikten Tophane Lüleciliğine", *İsmek El Sanatları Dergisi*, (10), İstanbul, 2010, s. 138.

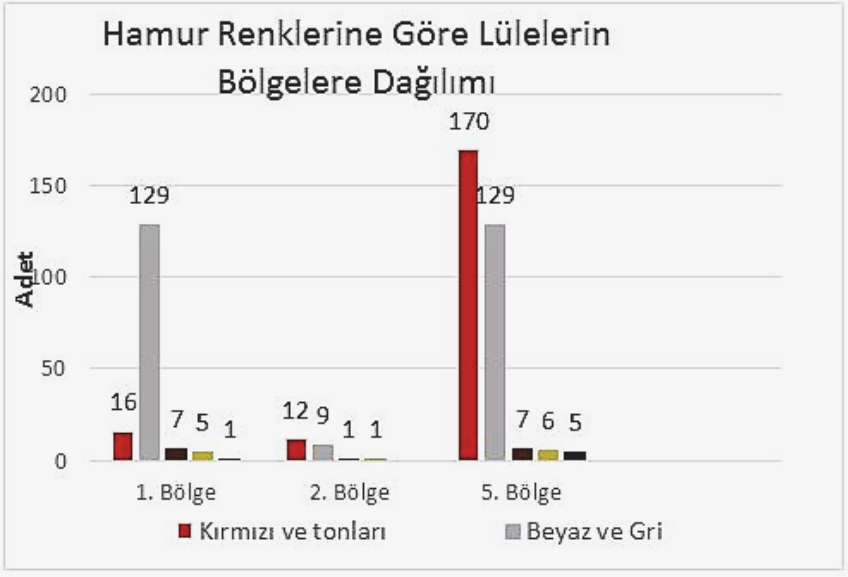
51 İsmail Aytaç, "Harput İç Kalesi Kazıları 2015 Yılı Çalışmaları." *38. Kazı Sonuçları Toplantısı*, *3*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017b, ss. 563-579.

52 İsmail Aytaç, "Harput İç Kalesi Kazıları 2016 Yılı Çalışmaları", *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, *1*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2018a, ss. 317-328.

ve tonlarındaki lüle örnekleri ise daha çok 5. Bölge (Orta Mahalle) açmalarında ele geçirilmiştir **(Grafik 2)**

Grafik 1: 2015-2016 yıllarında bulunan lülelerin hamur renklerinin dağılımı.

Grafik 2: 2015-2016 yıllarında bulunan lülelerin hamur renklerine göre bölgelere dağılımı

Harput'ta çömlekçiliğin çok geliştiği[53] bilinmekle birlikte, lüle üretimi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Harput İç Kale'de yapılan kazılar sonucunda, kale içinde de şimdilik lüle üretimine dair herhangi bir buluntuya (lüle kalıbı, hatalı üretilmiş lüle, lüle pişirme fırını gibi) rastlanmamıştır. Ancak sayıca çok fazla tandır ve ocak bulunmasına karşın lüle pişirme fırınlarının belirgin özelliklerini taşıyan küçük ve iki katlı, altta ateşin yakıldığı cehennemlik, üstte ise lülelerin istif edildiği esas fırın kısımlı yapıya[54] dair herhangi bir iz bulunmamıştır. Bahsi geçen tandırların, ısınma, ekmek pişirme, günlük yemek pişirim fırını[55] vb. amaçlarla kullanıldığı düşünülmektedir. 2016 kazı sezonunda açığa çıkarılan bu tandırlardan 2 tanesinin cam eser üretim fırını olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.[56] Gerek Harput'ta çömlekçiliğin çok gelişmesi gerekse kale kazılarında yoğun şekilde lüle buluntularının ele geçmesi nedeniyle Harput'ta ve kale içinde bir lüle üretim fırını olabileceğini düşündürmektedir. Bu da önümüzdeki yıllarda yapılacak kazı çalışmalarıyla birlikte netlik kazanacaktır. Böylece bilinen lüle üretim merkezlerine Harput adının da dahil edilmesine olanak sağlayacaktır.

Ayrıca kaynaklara bakıldığında, Harput ve çevresinde tütün yetiştiriciliği ile ilgili de herhangi bir bilgi yoktur. Örneğin Süleyman Yapıcı[57], Ma'muratü'l Aziz Salnameleri'nden yola çıkarak yaptığı incelemelerde ve Richard G. Hovannisian'ın Harput[58] adlı kitabında Harput Ovası'nda ve çevresinde yetiştirilen tarım ürünleri hakkında bilgi vermiştir. Ancak bu ürünler arasında tütün bitkisi yetiştirildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yine Ahmet Aksın, 1854/55/56 senelerinde; Harput Eyaleti'ne bağlı Besni Sancağı'nda tütün üretildiği ve tahsil edilen tütün gelirinden 92000 kuruşunun askeriyeye verildiğini aktarmıştır.[59] Fakat Şer'iyye Sicille-

---

53 Vahan Bardizaktski, Boğos Natanyan, Karekin Sırvantsdyants, *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemizgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, 2,* (Yay. Haz. Arsen Yarman), Derlem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 411.

54 Bakla, *Tophane Lüleciliği*, s. 63.

55 Aylin Ümit. Erdem, "Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları", *TÜBAAR*, (16), Ankara, 2013, s. 130.

56 Emre Taştemur, İsmail Aytaç, "Harput İç Kale Kazısı Cam Fırınlarına Ait İlk Gözlemler", ***SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi***, (41), Ağustos 2017, ss. 69-89.

57 Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Salnamelerinde Harput (1869-1908)*, Elaskav Yayınları, Elazığ, 2009, s. 90.

58 Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Harput*, (Çev. Zülal Kılıç; Yay. Haz. Artun Gebenlioğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2017, s. 10.

59 Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Ceren Yayınları, Elazığ, 1993, s. 242.

ri'nde Harput esnafları arasında tütüncüler de gösterilmiştir. Örneğin; H. 1036-1037 (M.1627) tarihli Şer'iyye Sicilinde esnaflar arasında Tütüncü Şehbaz,[60] H. 1080-1082 (M,1669-1672) tarihli Şer'iyye Sicilinde Tütüncü Ebubekir,[61] tütün satıldığına dair bilgi verilmiştir. Harput'ta lüle yapımı ve tütün üretimi olmamasıyla birlikte tütünün ve lülenin esnaf tarafından satılması bu ürünlerin Harput dışında yakın bir yerden ticaret yoluyla getirilip satıldığını düşündürmektedir. Harput esnafının lüle temini olarak bahsi geçen en yakın yerler Diyarbakır, Van,[62] Hasankeyf'tir.[63] Ayrıca 381 numaralı Şer'iyye Sicili'nde 1866 tarihli tereke kaydına göre[64] bir adet Arapgir lülesinden bahsedilmiştir. Ancak bu bilgi Arapgir'de lüle üretimine dair net bilgi vermemektedir.

Osmanlı toplumunda, 1860'lı yıllardan sonra sigara kullanımın artması nedeniyle tütün lülesinin kullanımını azalmıştır. Bu tarihten itibaren tütün, süslü tütün tabakaları içinde saklanmış ince sigara kâğıtlarına sarılarak ve ağızlıklar kullanılarak içilmeye başlanmıştır. Harput İç Kale'de 2005-2009 yılları arasında yapılan kazılar sırasında Orta Meydan denilen alanda ele geçen tütün kâğıt zarflarının Halep'ten Harput'a tütün kâğıdının gelmiş olduğunu ispatlamaktadır.[65] Ele geçen bu sigara kağıtlarının üzerinde; Harput ve Halep şehirleri arasında sigarı kağıtları üzerine ortak şirketler kurulmuş olduğunu ve kağıtların Harput'taki Yeni Han'da ve … Senetoğlu Han'da bulunabileceğini kanıtlamaktadır[66]. Ayrıca 2014-2018 yılında kazı başkanlığımız tarafından yapılan kazılarda benzer sigara zarfları ve kâğıtları ele geçmiştir. 2014 yılında, 3. Bölge A-1 açması olarak adlandırdığımız alanda bulunan tütün kâğıt zarfı üzerinde Halep ve Mısır isimleri okunmaktadır **(Resim 4).**

---

60 Sevda Danık, *H.1036-1037/M. 1627 Tarihli Şer'iyye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ, 2013, s. 123.

61 Ceylan Altınışık, *H.1080-1082/M. 1669-1672 Tarihli Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirmesi),*(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ, 2017, s. 124.

62 Bakla, *Tophane Lüleciliği*, s. 63.

63 Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", s. 10.

64 Ahmet Halaçoğlu, *381 Numaralı Harput "Ma'müratü'l- Aziz" Şer'iyye Sicili H. 1283-84/M. 1266-68*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü), Ankara, 1986, s. 121.

65 Sevin ve diğerleri, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı* s. 187.

66 Sevin ve diğerleri, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s.188.

Resim 4: 2014 yılınada ele geçen sigara kağıdı deste zarf örneği

3.1. Harput İç Kalesinde Bulunan 17. ve 18. Yüzyıl Tütün Lüleleri

Lülelerin kronolojisi yapılırken lüle üzerinde bulunan mührü, hamur rengi, duman yolunun ağız çapı veya çanak formu göz önünde bulundurulur. Ancak lülelerin tipolojisi ve kronolojisi hakkında ortak bir görüş söz konusu değildir. 17. yüzyılda üretilen lülelerin hamurları gri ve beyaz renktedir. Tütün pahalı olduğu ve az bulunduğu için lülelerin boyutları da küçük yapılmıştır.[67] Harput İç Kale kazılarında ele geçen tütün lülelerine bakıldığında; karina çanaklı lüle tiplerinin çanak çaplarının küçük, (1,7cm-2.4cm), cidarlarının da kalın olduğu gözlemlenmiştir **(Resim 5).** Bu tip lüleler, çanak çaplarından ve hamur renklerinden dolayı 17. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Mevcut örneklerde duman yolu uzun yapılmış olup ağız çapları 0.9 cm ile 1.0 cm arasında değişmektedir.

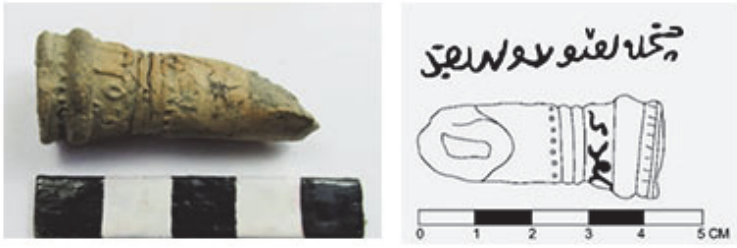

Resim 5: Harput Kalesi gri ve beyaz hamurlu lüle örnekleri

67 Robinson, "Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora", s. 157.

18. yüzyılda lülelerin çanak boyutları büyümüş, erken örnekleri yine beyaz ve gri, daha sonra kırmızı, kızıl kahverengi hamurludur. Silindir çanaklı ve basık çanaklı lülelerin beyaz hamurlu örneklerini; çaplarının ilk örneklere oranla daha büyük boyutta yapılması nedeniyle 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarına tarihlendirmek mümkündür. Bu lülelerin üzerlerinde az da olsa damga ya da mühür bulunmaktadır.[68] Mevcut kaynaklara göre, disk ve çiçek kaideli lüleler 18. yüzyıl sonlarında görülmeye başlanmış ve 19. ve 20. yüzyılda da üretimine devam edilmiştir. Duman yolu ağız çapı bu dönemde 1.0 cm-1.5 cm arasında değişmektedir.[69]

17-18. yüzyıl lülelerinin üzerinde genellikle bitkisel ve geometrik bezemeler olduğu görülmektedir. Çanağın ağız kısmında düşey ve yatay yiv bezemeler bulunmaktadır. Ayrıca duman yolunun ağza yıkın kısmında bombe şeklinde bilezik ya da bordür içinde zikzak şeklinde geometrik bezemeler yapılmıştır. Söz konusu bezemeler baskı, kazıma ve rulet baskı tekniğiyle yapılmıştır. Ayrıca duman yolunun ağzına yakın yerlerde veya çanağın ağız kısmında şerit halinde Arapça veya Osmanlıca yazı bulunmaktadır **(Resim 6).** Söz konusu yazılar silindir mühür ile basılıp beyit şeklindedirler. Daha önce de belirtiğimiz üzere tütünün zararlı oluğundan bahsedilmiş ve bazı örneklerde dükkânın adresi (İstanbul Tophane'de Hendek başında lüleci Hüsnü) veya kapı numarası (İstanbul'da Alacahamam'da lüleci Hamdi Efendi numara 56) yazılmıştır.[70] 2015-2016 yıllarında kalede yapılan kazılarda 4 adet Arapça yazılı lüle bulunmuştur.

Resim 6: Harput Kalesi'nde çıkarılan yazılı lüle örneği ve çizim

68 Hayes, *Excavations at Saraçhane in İstanbul*, s. 391-395.
69 Baram, "Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler", s.160.
70 Bayraktar, "Tütün Lüleleri Tophane İşi Eserler", s. 18.

17. yüzyıl-18. yüzyıl benzer örneklerine Türkiye'de yapılan hemen hemen bütün kazılarında (Hasankeyf[71], Smyrna,[72] Eski Van Hüsrevpaşa Külliyesi,[73] Bitlis kazılarında,[74] Edirne Yeni Saray kazılarında[75], Niğde Andaval'daki Konstantin Helena Kilisesi kazılarında[76], Saraçhane kazılarında[77] ve daha birçok kazıda rastlamak mümkündür. Balkanlarda, Tulcea'da, Babadağ'da[78] (Romanya), Mangali'da[79] (Romanya), Sirmium'da[80] (Sırbistan); Midilli Adası'nda (Mytilene),[81] Kastellorizo (Meis) ve Malta'da,[82] 17-18. yüzyıla tarihlendirmiş erken dönem lüle örneklerine rastlanılmıştır. Anna De Vincenz, Ramla[83] (İsrail) bulunan lüle örneklerini 17-18. yüzyıla tarihlendirmiş, bu lülelerin Türkiye'den ithal edilmiş veya yerel ustalar tarafından taklit edilmiş olabileceğin aktarmıştır.[84] Ayrıca Hırvatistan'da Bisag Island (Kornati Adası)[85] yakınlarındaki batıkta, Mısır kıyıların hemen açık-

---

71 Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", s. 10.

72 Gökben Ayhan, "Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları", *Sanat Tarihi Dergisi*, (XVIII/2), İzmir, 2009, s. 7.

73 Ali Boran, Mehmet Kulaz, "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı'ndan Çıkan Seramik Buluntular", *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, *24–27 Nisan 2000*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 2000, s. 40, Res. 3.

74 Aliye Yılmaz, *Bitlis Kale Kazılarında Ortaya Çıkarılan (2004-2008) Tütün Lüleleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Çanakkale, 2010, s, 32-404.

75 Aysun Cengiz, *Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 2011, s. 48-251.

76 Sacit Pekak, Niğde Andaval'daki Konstantin Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları, *XX. Kazı Sonuçları Toplanıtısı,2, Kültür* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1999, s. 523, res. 16.

77 Hayes, *Excavations at Saraçhane in İstanbul*, s. 391-395.

78 Iulian Costea, "Pıpe De Lut Cu Inscrıptıı Şı Mărcı Dın Colecţıa I.C.E.M. Tulcea", ***Peuce***, (XI), Tulcea, 2013, ss. 256 - 290.

79 Radu Corina, Laurentiu Radu, Mihai Ionescu, "Pipe ceramice descoperite la Mangalia" *Peuce,* (XI) Tulcea, 2013, ss. 241 - 255.

80 Biljana Lučić, "Clay pipes from Sirmium",*Journal of the Académie Internationale de la Pipe, 5, 2012*, ss. 9-15.

81 John W. Humphrey, "The Turkish Clay Smoking Pipes of Mytilene", *Society of Clay Pipe Research Newsletter* 26, 1990, s. 2.

82 St. John Simpson, "A Brief Introduction to Ottoman Clay Pipes", *Society of Clay Pipe Research Newsletter 27*, 1990b, ss. 6-10.

83 Anna De Vincenz, "A Note On Two Inscrıbed Clay Tobacco Pıpes From Jerusalem And Ramla", *' Al-Rāfıdān, 30*, 2009, s. 77, Figüre 2.

84 Anna De Vincenz, "Ottoman Clay Tobacco Pipes from Ramla", *'Atiqot, (67),* 2011, ss. 43-53.

85 Luca Bekć, "Uvod U Problematiku Glinenih Lula Na Području Hrvatske (Introduction into the Question of Clay Pipes on the Territory of Croatia)", *VAMZ*, *3*(XXXII-XXXIII), Zagreb, 1999-2000, s. 272.

larında bulunan Sadana Adası Batığında[86] 17-18. yüzyıla tarihlenen lüleler bulunmuştur. Gerek bu batıklarda gerekse adalardaki yerleşim yerlerinde gerçekleştirilen kazılarda Osmanlı lüleleri bulunması, Osmanlı lülelerinin deniz yoluyla ihraç edildiğinin göstergesidir.

3.2. Harput İç Kalesinde Bulunan 19. ve 20. Yüzyıl Tütün Lüleleri

19-20. yüzyıl lülelerinin kırmızı, kahverengi tonlarında hamurlu olduğu, çanak çaplarının daha büyük yapıldığı konusunda ortak bir görüş söz konusudur. Ayrıca bu lüle örnekleri kendi renginde astarlı yapılmıştır. Genel olarak 19. yüzyıl ortalarından sonra zambak ve konik çanaklı lülelerin yapılmaya başlandığı, 20. yüzyılda boyutlarının daha büyük yapıldığı ve imalatlarına da devam edildiği bilinmektedir. Bu dönem lülelerinde çanak ile duman yolu bağlantısı üçgen, dikdörtgen ve çiçek şeklinde omurgayla sağlanmaktadır. Krater çanaklı lülelerde omurga ile çanağın kesiştiği noktada ise bitkisel bezeme bulunmaktadır. Bunların çoğunda ustanın mührü yer almaktadır. Duman yolunun ağız açıklığı 1,2 cm-2 cm arasında değişmektedir.

Kale kazılarında ele geçen lale çanaklı, krater çanaklı, yuvarlak çanaklı lülelerin bir kısmını, torba çanaklı lülelerden bir tanesinin yanı sıra disk ve çiçek kaideli lüleleri de bu döneme tarihlendirmek mümkündür **(Resim 7).** 19. yüzyılın ortalarından sonra üretilmeye başlanan lale çanaklı lüleler, bu dönem örnekleri arasında sayıca en fazla olanıdır. 19. ve 20. yüzyıla tarihlendirilen disk kaideli veya çiçek kaideli örnekler sayıca fazla olmayıp, tüme yakın ele geçen parça da yok denecek kadar azdır. Bulunan örnekler kırmızı renk, kahverengi ve tonlarında hamurlu olup kendi renginde astarlı imal edilmiştir. Duman yolu ile kaide arasındaki bağlantı lale çanaklı lüle örneklerinde görüldüğü gibi dikdörtgen veya üçgen uçlu bir omurgayla sağlanmıştır. Lale çanaklı, yuvarlak çanaklı lüleler ile disk ve çiçek kaideli lülelerin duman yolu kısa; krater çanaklı ve torba çanaklı lülelerin duman yolu ise uzun yapılmıştır.

Ülkemizde ve yurt dışında yapılan kazılarda 19. ve 20. yüzyıla tarihlendirilen benzer örneklere rastlamak mümkündür. 2005-2009 yılları arasında-

---

[86] Cherly Ward– Uzi Baram, "Global Markets, Local Practice: Ottoman-period Pipes and Smokin Paraphernalia from te Red Sea Shipwreck at Sadana Island, Egypt". *International Journal of Historical Archaeology*, *10*(2), Berlin, 2006, s. 136.

ki Harput İç Kale Kazılarında da benzer örnekler bulunmuştur.[87] Bunun yanında, Aziz Nikolas Kilisesi[88] kazılarında, Hasankeyf,[89] Smyrna,[90] Başur Höyük[91] kazılarında, Bursa Arkeopark kazılarında,[92] Alaşehir Kurşunlu Han kazı ve temizlik çalışmalarında,[93] Belgrad Kalesi,[94] kazılarında ve daha birçok kazıda benzer örneklerle karşılaşılmıştır.

3.3. Harput Kale Kazılarında Tespit Edilen Lüle Formları (Katalok)

Tipoloji incelemesi, çanak ve kaide formlarına bakılarak yapılmış ve toplamda 9 tip tespit edilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda; çanak formaları belirgin olan 28 adet silindir çanaklı, 27 adet lale çanaklı, 21 adet basık yuvarlak çanaklı,14 adet krater çanaklı, 6 adet karina çanaklı, 6 adet yuvarlak çanaklı, 3 adet torba çanaklı; 14 adet çiçek kaideli, 13 adet disk kaideli lüle örneği tespit edilmiştir. Ancak bu lülelerin nerede üretildikleri veya nereden ithal edildiklerine dair bir bilgi yoktur.

Resim 7: Harput Kalesi kahverengi ve kırmızı hamurlu lüle örnekleri

---

87 Sevin ve diğerleri, *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, s.249.

88 Ebru Fatma Fındık, "Ay Işığında Tütün Seremonisi – Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları Lüle ve Nargile Buluntuları", ***Cedrus***, *4*, Antalya, 2016, ss. 373-392.

89 Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi, s. 2.

90 Ayhan, "Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları", ss. 1-22

91 Ayhan, "Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları", ss. 49-57

92 Filiz İnanan- Derya Şahin, "Arkeopark - Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi", ***Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,*** *18*(32), *Bursa*, 2017, *ss. 33-54.*

93 Ertan Daş, "Alaşehir Kurşunlu Han Kazı ve Temizlik Çalışmaları", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* 14-16 Ekim 2009, Denizli, 2010, s. 197-212.

94 Vesna Bikić, "Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology**",** *Journal of the Academie Internationale De La Pipe*, *5,* (Edited by Dennis Gallagher and Peter Davey), 2012, s. 7.

3.3.1. Silindir Çanaklı Lüleler

Harput İç Kalesinde 28 adet silindir çanaklı lüle bulunmuştur. Ayrıca çanak kısmı ve duman yolu kırık parçalar halinde örnekleri de ele geçirilmiştir. Ele geçen beyaz hamurlu silindir çanaklı lülelerin çanak çaplarının daha büyük yapılması (2.0cm-3.1cm) ve damgalı olmalarından dolayı bu lüleler yukarıda da bahsedildiği gibi 17. yüzyılın sonu ile 18 yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir. Silindir çanaklı lülelerin duman yolu kısa yapılmış olup ağız çapları 0.7 cm ile 1,1 cm arasında değişmektedir. Bu lüleler omurgasız yapılmış, çanak ile duman yolu doğrudan birbirine bağlanmıştır **(Resim 8, Çizim 3).**

Çanak 1: Beyaz renk hamurludur silindirik çanaklıdır. Duman yolu tütün çanağına doğrudan (omurgasız) bağlanmıştır. Çanağın gövdesinde bitkisel bezemeli bordür, bordürün alt kısmında damga bulunmaktadır. Kısa ve silindir olan duman yolunun ağız kısmı bombelidir. Çanağın ağız kısmında çatlamalar ve kopmalar mevcuttur. **(Resim 8/Ç.1).** Çanak a. ç. : 2.4 cm, Yük: 4.1 cm, Uz: 4.3 cm, Duman yolu delik ç.:1.0 cm.17-18. yy.

Çanak 2: Beyaz renk hamurlu silindir çanak formludur. Çanak duman yoluna doğrudan bağlanmıştır. Çanağın ortasında kazıma tekniği ile yapılmış yatay çizgi ve dibinden gövdeye geçiş kısmımda ise dikey çentik bezemeler bulunmaktadır. Çanağın dip kısmında ışın motifli kabara damga mevcuttur. Duman yolunun ağız kısmı bombeli halka ile sonlandırılmıştır. Duman yolunun ağız kısmında kırık bulunmaktadır **(Resim 8/Ç.2).** Çanak a. ç. : 2.1 cm, Yük: 3.6 cm, Uz: 4.6 cm, Duman Yolu delik ç: 0.9 cm. 17-18. yy.

Çanak 3: Beyaz renk hamurlu, silindir çanak formludur. Çanak ile duman yolu bağlantısı doğrudan (omurgasız) yapılmıştır. Çanağın ortasında bir adet yatay yiv, dibinden gövdeye geçiş kısmımda ise dikey çizgi bezemeler bulunmaktadır. Mevcut olan duman yolu kısa ve silindiriktir. Ayrıca ağız kısmı bombeli bilezikli ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Duman yolunun ağız kısmında kırık bulunmaktadır **(Resim 8/Ç.3).** Çanak a. ç.: 3.1 cm, Yük:3.7 cm, Uz:4.7cm, Duman Yolu delik ç.: ?17-18. yy.

3.3.2. Karina Çanaklı Lüleler

Harput İç Kale kazılarında 17. yüzyıla tarihlendirilen 3 adet karina çanaklı lüle örneği tespit edilmiştir. Bu lüle örneklerinin hamur renkleri gri tonlarındadır. Karina çanaklı lüle tiplerinde çanağın gövdesi ile duman yo-

lunun birleştiği kısım geminin omurgasını andırmaktadır. Bu nedenle bu ismi almıştır. Bu tip örneklerde duman yolu çok yüzlü ve uzun (4.0-5.2 cm) yapılmaktadır. Çanak ve duman yolu üzerinde genellikle geometrik bezemeler mevcut olup mühür bulunmamaktadır.

Çanak 4: Yeşilimsi gri renk hamurlu karinalı çanak formludur. Çanağın ortasını çevreleyen şerit haline nokta bezemeler bulunmaktadır. Duman yolu silindir olup bombeli bilezik ve bitişiğinde basamak halka ile sonlanmaktadır. Üzerinde nokta ve geometrik bezemeler bulunmaktadır. Duman yolunun ağız kısmı bir bölümü kırıktır **(Resim 8/Ç.4).** Çanak a. ç. : 1.9 cm, Yük: 3.1 cm, Uz: 4.5 cm Duman delik ç. : 0.9 cm. 17. yy.

Çanak 5: Yeşilimsi gri renk hamurlu karinalı çanak formludur. Çanağın ağız kısmını çevreleyen şerit haline geometrik bezemeler bulunmaktadır. Duman yolu silindir olup ağız kısmına doğru genişlemektedir. Duman yolu bombeli bilezik ve bitişiğinde basamak halka ile sonlanmakta, üzerinde bordür içinde zikzak çizgiler ve bu çizgiler arasında nokta bezemeler görülmektedir. Çanağın ağız kısmında kırıklar mevcuttur **(Resim 8/Ç.5).** Çanak a. ç. : 2.2 cm, Yük: 2.9 cm, Uz: 5.3 cm, Duman yolu delik ç. :1.0 cm. 17-18. yy

Çanak 6: Gri renk hamurlu ve karinalı çanaklı lüle tipinin duman yolu parçasıdır. Uzun ve silindirik olan duman yol çanağa doğrudan bağlanmaktadır. Ayrıca duman yolu çokgen kesitli ve ağız da bombeli bileziklidir. Çanağın ağız kısmının tamamı ile duman yolu ağız kısmı kırık ve eksiktir **(Resim 7/Ç.6).** Çanak a. ç. : ?, Yük: 2.4 cm, Uz: 6.3 cm, Duman yolu delik ç. :1.0 cm. 17-18. yy

3.3.3. Basık Yuvarlak Çanaklı Lüleler

Harput İç Kale kazılarında basık yuvarlak çanaklı lüleden 21 adet tespit edilmiştir. Örneklerden 1 tanesi sağlamdır. Bu gruptaki lüleler incelendiğinde çanak gövdelerinin kürevi, boyunlarının ise silindir olduğu görülmüştür. Erken dönem örnekleri (17. ile 18. yüzyıl), beyaz veya gri hamurlu, geç dönemde (19. ile 20. yüzyıl) yapılan örnekleri ise kırmızı renk tonlarında hamurlu ve astarlıdır. Bu lüle grubunun erken dönem örneklerinin duman yolu uzun olup ağız delik çapları ise daha küçük boyutlarda (0.6-1.0 cm) yapılmıştır. Geç dönem örneklerinde ise duman yolu kısa, ağız çapının delik çapı daha büyümüştür (1-2, 1.5 cm).

Çanak 7: Kırmızı renk hamurlu, basık yuvarlak çanaklıdır. Çanağın gövdesi ile boyunun birleştiği yerde ve duman yolunun ağız kısmında şerit haline çentik bezemeler mevcuttur. Çanak ve duman yolu çiçek omurga ile bağlanmaktadır. Ayrıca çanağın alt kısmında palmet motifi bulunmaktadır. Duman yolu silindir olup ağız kısmına doğru genişlemektedir. Lülenin yarısı kırıktır **(Resim 8/Ç.7).** Çanak a. ç. : 3.1 cm, Yük: 3.9 cm, Uz: 5.6 cm, Duman delik ç.: 1.4 cm. 19-20. yy.

Çanak 8: Gri renk hamurlu, basık yuvarlak çanaklıdır. Çanağı kuşatan ikişerli yivden oluşan aynı merkezden ağza doğru yayılan yiv dilimleri bulunmaktadır. Çanağın ön kısmında daire biçiminde kabara ve onun etrafında ışın demetlerinden oluşan rozet mühür ayrıca bu mührün üstünde bir, altında yan yana iki adet halka bulunmaktadır. Uzun ve silindir olan duman yolu, omurgalı bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Üçer sıradan oluşan yatay yivler arasında dikey eğik çizgili bordür bulunmaktadır. Çanağın gövdesinde ağız kısmı kadar olan bölüm kırıktır **(Resim 8/Ç.8).** Çanak a. ç. :?, Mev. yük:1.9 cm, Uz: 5.1 cm, Duman yolu delik ç. : 0.6 cm.17,18. yy.

Çanak 9: Beyaz renk hamurlu, basık yuvarlak çanaklıdır. Çanağı gövdesinden dibine doğru dilimler halinde yiv bezemeler bulunmaktadır. Kısa ve silindir olan duman yolu, bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Duman yolunu üzerinde duman yolunu çevreleyen bordür içinde dikey eğik çizgiler ve üç sıra halinde yatay yiv sırası bulunmaktadır. Çanak kısmının 3/1'i kırıktır **(Resim 8/Ç.9).** Çanak a. ç. : ?, Mev. yük: 3.0 cm, Uz: 4.5 cm, Duman yolu delik ç. : 0.9 cm.17,18. yy.

3.3.4. Yuvarlak Çanaklı Lüleler

Yuvarlak çanaklı lüle tipinden 6 adet tespit edilmiştir. Yuvarlak çanaklı lülelerde, çanağın gövdesi kürevi, ağız kısmı ise kısa ve silindir biçimindedir. Erken dönem örnekleri gri ve beyaz hamurlu, geç dönem örnekleri ise kırmızı ve kahverengi hamurlu ve tonlarında yapılmışlardır. Yuvarlak çanaklı lülelerin duman yolu kısa (2.0-3.0 cm), silindir formlu olup ve üçgen uçlu omurga ile çanağa bağlandığı gözlemlenmiştir. Bu formda üretilen lüleler, hamur renklerinden ve çanak çapı (3.2-3.8 cm) ve duman yolu ağız delik (1.2-1.5 cm) çaplarından dolayı 19. ve 20. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Çanak 10: Kırmızı renk hamurlu, kendi renginde astarlı ve yuvarlak çanaklıdır. Gövdenin üst kısmında; bir sıra çentik bezeme ve hemen altında bordür içine alınmış ufak baklava dilimleri; gövdenin alt kısmında ise oval formlu kabartmalar bulunmaktadır. Kabartmalar arasında yaprak bezemeler yer almaktadır. Duman yolundan çanağa üçgen uçlu omurga ile geçiş yapılmıştır. Üçgenin çevresinde nokta bezemeler bulunmaktadır. Mevcut olan duman yolu kısa ve bombeli bilezik ağızla sonlanmaktadır. Duman yolunun ağız kısmı bir bölümü kırıktır **(Resim 8/Ç.10).**Çanak a. ç. : 3.3 cm, Yük: 4.1 cm, Uz: 5.1 cm, Mev. Duman yolu delik ç. : 1.3 cm. 19,20. yy.

Çanak 11: Kızıl kahverengi hamurlu ve kendi renginde astarlıdır. Yuvarlak çanak formludur. Duman yolu üçgen uçlu omurga ile çanağa bağlanmaktadır. Mevcut olan çanağın gövdesinden dibine doğru oyuk şeklinde dilimler yapılmıştır. Dilimler arasında yapılmış bir hale ve hale içinde nokta bezemeler bulunmaktadır. Kısa ve silindir olan duman yolu bombeli bilezik halkası ile sonlanmıştır. Bombenin üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış hale motifi mevcuttur. Ayrıca bombenin başlangıç kısmında duman yolunu çevreleyen nokta, baklava bezemeler bulunmaktadır. Çanak kısmının 3/2'si kırıktır **(Resim 8/Ç.11).** Çanak a. ç: ?, Yük:4.6 cm, Mev. Uz: 4.9 cm, Duman yolu delik ç. :1.2 cm.19-20. yy.

Çanak 12: Kırmızı renk hamurlu ve kendi renginde astarlıdır. Yuvarlak çanak formludur. Duman yolu üçgen uçlu omurga ile çanağa bağlanmaktadır. Gövdenin üst kısmında; bir sıra çentik bezeme ve hemen altında bordür içine alınmış baklava dilimleri; gövdenin alt kısmında ise kabartma şeklinde hale bezemeleri bulunmaktadır. Kısa ve silindir olan duman yolu bombeli bilezik halkası ile sonlanmıştır. Bombenin üzerinde kazıma tekniği ile yapılmış hale motifi mevcuttur. Çanak kısmının 3/2'si kırıktır **(Resim 7/Ç.12).** Çanak a. ç: 3.5, Yük: 4.1 cm, Mev. Uz: 5 cm, Duman yolu delik ç. :1.2 cm. 19-20. yy.

3.3.5. Lale Çanaklı Lüleler

Gövde alt bölümde şişkin yapılırken boyun kısmında daralıp ağız kenarında lale gibi genişlediği için bu isimle anılmaktadır. Lale çanaklı lüleler genellikle kendi renginde astarlı yapılmışlardır. Roma Dönemi terra sigiliatalarına benzediğin için bunları taklit edilerek yapıldıkları düşünülmekte-

dir.[95] Duman yolu silindirik ve delik çapı ise erken dönem örneklerine oranda daha büyük ebatlarda (1.2-1.8 cm) yapılmış olup omurga üçgen uçla çanağa bağlanmaktadır. Duman yolu bölümü, bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkasıyla sonlanmaktadır. Bombeli bilezik bazı örneklerde çokgen yüzlü yapılmıştır.

İncelenen lale çanaklı lüle tiplerinde, bezeme olarak "mask"[96] motifi yaygın olarak kullanılmıştır. Bu motif çanağın her iki tarafına çanağı ortalayacak şekildedir. Bu tip lülelerin çoğunda duman yolu üzerine damgalar mevcuttur.

Çanak 13: Kırmızı renk hamurlu ve lale çanaklıdır. Çanağın ağız kenarını çubuk dizisinden oluşan geniş bordür kuşatmaktadır. Çanağın yan yüzlerinde birer maska benzer figür (?) ve ön yüzünde küçük çiçek motifi bulunmaktadır. İki yanda çentik ve çizgilerle sınırları belirtilen omurga, çanağın ön yüzündeki çiçek motifinin altında üçgen uç yaparak sonlanmaktadır. Kısa ve silindir olan duman yolu yedi köşeli bombeli ağızlıdır. Ayrıca duman yolu üzerinde damga bulunmakta ve iki adet yiv dizisi bulunmaktadır. Duman yolun ağız kısmında kırık mevcuttur **(Resim 8/Ç.13).** Çanak a. ç. : 2.8 cm, Yük: 3.5 cm, Uz: 5 cm, Duman yolu delik ç. :1.3 cm. 19-20. yy.

Çanak 14: Kırmızı renk hamurlu, kendi renginde astarlı ve lale çanaklıdır. Çanak, duman yoluna üçgen uçlu omurga ile bağlanıp çiçek bezeme ile sonlanmaktadır. Çanağın ağız kısmında, şerit halinde çubuk dizisinden oluşan bezeme bulunmaktadır. Çanağın iki yüzünde de maska benzer birer figür yapılmıştır. Duman yolu, kısa, silindirik yapılmış, ağız kısmı bombeli bilezik ile sonlandırılmıştır. Bombeli bilezik çok yüzlü yapılmıştır. Ayrıca duman yolu iki adet yiv dizisi ile çevrili ve yan yüzünde "Muzaffer" yazılı mühür bulunmaktadır. Çanağın ağız kısmında kırık bulunmaktadır **(Resim 8/Ç.14).** Çanak a. ç. : 2.3 cm, Yük: 3.3 cm, Uz: 4.4 cm, Duman yolu delik ç. :1.2 cm. 19-20. yy.

Çanak 15: Devetüyü renk hamurlu, kendi renginde astarlı ve lale çanaklıdır. Çanak duman yoluna üçgen uç ile bağlanmıştır. Omurganın etrafında

---

[95] Gönül Öney, "1978-79 ve 81 Yılı Samsat Kazılarında Bulunan İslam Devri Buluntularıyla İlgili İlk Haber", Arkeoloji ve *Sanat Tarihi Dergisi*, *1*, İzmir, 1982, s. 79.

[96] Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi, s. 8.

kısa çizgiler, kesiştiği noktada ise bitkisel bezeme bulunmaktadır. Bu örnek kale genelinde görülen lale çanaklı örneklere göre daha sade yapılmıştır. Uzun, silindir olan duman yolu bombeli ağızla sonlanmaktadır. Çanağın ve duman yolunun üzerinde herhangi bir bezeme bulunamamaktadır. Sadece duman yolunun ağız kenarında damga bulunmaktadır. Çanak kısmının ağız kenarında küçük kırılmalar mevcuttur **(Resim 8/Ç.15).** Çanak a. ç. : 3.7 cm, Yük: 4.1 cm, Uz: 5.7 cm, Duman yolu delik ç.:1.8 cm. 19-20. yy.

Çanak 16: Kırmızı renk hamurlu ve lale çanaklıdır. Çanağın ağız kenarını çubuk dizisinden oluşan geniş bordür kuşatmaktadır. Çanağın yan yüzlerinde birer maska benzer figür (?) ve ön yüzünde küçük çiçek motifi bulunmaktadır. İki yanda çentik ve çizgilerle sınırları belirtilen omurga, çanağın ön yüzündeki çiçek motifinin altında üçgen uç yaparak sonlanmaktadır. Kısa ve silindir olan duman yolu yedi köşeli bombeli ağızlıdır. Ayrıca duman yolu üzerinde damga bulunmakta ve iki adet yiv dizisi bulunmaktadır. Çanak ve duman yolunda kırıklar mevcuttur **(Resim 8/Ç.16).** Çana a. ç. : 4.4 cm, Yük: 5.1 cm, Mev. uz: 4.0 cm, Duman yolu delik ç. : ? 19-20. yy.

3.3.6. Krater Çanaklı Lüleler

Formları belirgin olan 27 adet lale çanaklı lüle örneği tespit edilmiştir. Diğer örnekleri ise kırık parçalar halinde ele geçirilmiş olup sayıca çok fazla değildir. Çanak çapları çok geniş olup (4.1-4.4 cm) omurga üzerinde krater gibi yükselmektedir. Çanak, duman yoluna yarım ay şeklinde omurga ile bağlanmaktadır. Duman yolu genellikle uzun (4.3-5.5 cm), silindirik ve ağza doğru genişleyerek yapılmış ve basamak halkası ile sonlandırmıştır. Ayrıca duman yolu delik çapı erken dönem (17-18. yy) örneklerine oranla daha geniş (1.4-1.8 cm) yapılmıştır.

Bu örnekler, kırmızı, kırmızının tonları, devetüyü, kahverengi ve kahverengi tonlarında hamurlu olup kendi renginde astarlı yapılmışlardır. Çanağın altındaki omurganın etrafında rulet tekniği ile yapılmış çizgisel bezemeler; omurganın içinde ise bitkisel (palmet) bezemeler mevcuttur.

Çanak 17: Devetüyü renk hamurlu, kendi renginde astarlı, krater çanaklıdır. Duman yolu çanağa yarım ay biçiminde, iki sıra halinde omurga ile bağlanmaktadır. Omurganın ilk basamağı rulet tekniği ile yapılmış dikey çubuk dizisi ile ikinci basamak ise uçları birbirine bakan üçgen bezemeleri

ile sınırlandırılmıştır. Omurganın içinde palmet motifi, palmetin her iki tarafında ise damga bezeme bulunmaktadır. Ağza doğru genişleyen duman yolu ise uzun, silindirik yapılmış ve basamak halkası ile sonlandırılmıştır. Ağzı yakın şişkin olan kısımda, bordür içinde kabartma şeklinde geometrik bezemeler ile ayrılmış dilimler mevcuttur. Ayrıca duman yolunun gövde kısmında iç içe iki adet konsantrik daire bulunmaktadır. Çanak ve duman yolunun ağız kısımlarında kırıklar mevcuttur **(Resim 8/Ç.17).** Çanak a. ç. : 4.3 cm, Yük: 4.8 cm, Uz: 7.7 cm, Duman yolu delik ç. :1.8 cm. 19-20. yy.

Çanak 18: Devetüyü renk hamurlu, kendi renginde astarlı, krater çanaklıdır. Duman yolu çanağa yarım ay biçiminde omurga ile bağlanmaktadır Omurganın etrafı rulet tekniği ile yapılmış dikey çubuk dizisi sınırlandırılmıştır. Omurganın içinde palmet motifi, palmetin her iki tarafında ise damga bezeme bulunmaktadır. Mevcut olan duman yolu silindirik yapılmıştır.

Çanak a. ç: 4.1 cm, Yük: 4.3 cm, Mev. uz: 5 cm, Duman yolu delik ç. : ?19-20. yy.

Çanak 19: Gri renk hamurlu, kahverengi astarlı, krater çanaklıdır. Duman yolu çanağa çiçek biçiminde omurga ile bağlanmaktadır. Omurganın içinde palmet motif bulunmaktadır. Duman yolunun gövde kısmında daire içinde "**Süleyman Mührü**"[97] damgası yapılmıştır. Ayrıca mevcut olan duman yolunun ağız kısmına yakın kısmında bordür içinde kabartma şeklinde geometrik bezemeler ile ayrılmış dilimler mevcuttur. Çanak bir bölümü kırıktır; duman yolunun tamamı eksiktir **(Resim 8/Ç.19).** Çanak a. ç: ? cm, Mev. yük: 2.3 cm, Mev. uz: 5.5 cm, Duman yolu delik ç. : ?. 19-20. yy.

Çanak 20: Kırmızı renk hamurlu, kendi renginde astarlı, krater çanaklıdır. Duman yolu çanağa yarım ay biçiminde çiçek omurga ile bağlanmaktadır. Omurganın etrafı rulet tekniği ile yapılmış dikey çubuk dizisi sınırlandırılmıştır. Omurganın içinde palmet motifi bulunmaktadır. Ağza doğru genişleyen duman yolu silindirik yapılmış ve basamak halkası ile sonlandırılmıştır. Duman yolu üzerinde; basamak halkasından başlayarak çanağa yakın kısımda, uçları yaprak şeklinde olan kabartmalı bitkisel bezemeler ile

---

[97] Üst üste konmuş iki eşkenar üçgenden oluşan altı köşeli yazılı yıldıza denir. Ayrıca Hz. Süleyman yüzük taşına da denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Semih Tulay, *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 145

ayrılmış dilimler yapılmıştır. Çanak ve duman yolunda kırıklar mevcuttur **(Resim 8/Ç.20).** Çanak a. ç: ? cm, Mev. yük: 3.3 cm, Uz: 6.7 cm, Duman yolu delik ç.:1.7 cm. 19-20. yy.

3.3.7. Torba Çanaklı Lüleler

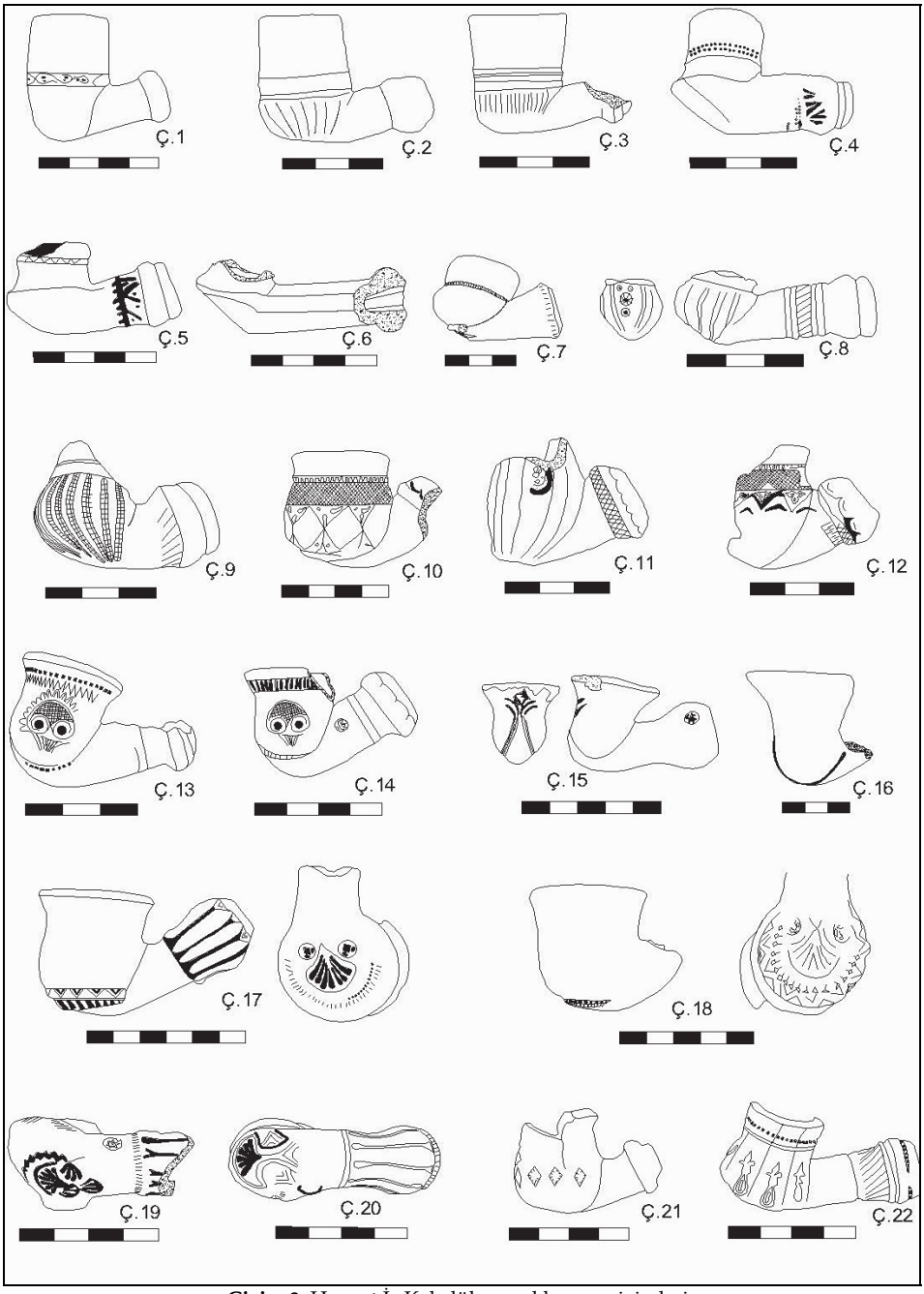
Formları belirgin olan 3 adet lale çanaklı lüle örneği tespit edilmiştir. Çanağın dip kısmı geniş olup ağız kısmına doğru daralıp torba formunu aldıklarından bu isimle anılmaktadırlar. Bu örneklerden biri beyaz hamurlu ve biri de kırmızı hamurludur. Beyaz hamurlu olan örnek çanak ağız çapının küçük olması ve hamur renginden ötürü erken döneme tarihlendirilebilir. Kırmızı hamurlu olan diğer örnek ise çanak ağız çapının geniş olması nedeniyle daha geç döneme tarihlendirilir.

Çanak 21: Kırmızı renk hamurlu torba çanak formludur. Duman yolu kısa yapılmış olup çanağa doğrudan bağlanmıştır. Çanağın etrafında oyuk şeklinde yapılmış baklava dilimleri bezemeleri mevcuttur. Duman yolu ise kısa ve silindirik formludur. Ağza yakın kısmında bombeli bilezik yapılmış ve basamak halkası ile sonlandırılmıştır. Çanak ve duman yolunda kırıklar mevcuttur **(Resim 8/Ç.21).** Çanak a. ç: 2.4 cm, Yük: 3.6 cm, Uz: 4.5 cm, Duman yolu delik ç. :1.0 cm. 19-20. yy.

Çanak 22: Beyaz renk hamurlu, torba çanak formludur. Ancak diğer kazılarda görülen örneklerden farklı olarak çok yüzlü yapılmıştır. Duman yolu, nokta bezemelerden oluşan üçgen uçlu omurga ile çanağa bağlanmaktadır. Çanağın çevresinde belli aralıklılarla baskı tekniğiyle yapılmış bitkisel bezemeler; ağız çevresinde ise yiv ve nokta bezemeler bulunmaktadır. Duman yolu uzun ve silindir formludur. Bombeli bilezik ve ona bitişik basamak halkası ile sonlanan düz ağızlıdır. Bordür içerisinde dikey eğik çizgiler bulunmaktadır. Çanağın ağız kısmı kırık bulunmaktadır **(Resim 8/Ç.22).** Çanak a. ç: 1.9 cm, Yük: 3.1 cm, Uz: 5.7 cm, Duman yolu delik ç. : 0.8 cm. 17. yy.

Resim 8: Harput kale kazılarında çıkarılan lüle çanak formlarından örnekler.

Çizim 3: Harput İç Kale lüle çanaklarının çizimleri.

3.3.8. Çiçek Kaideli Lüleler

Formları belirgin olan 14 adet lale çanaklı lüle örneği tespit edilmiştir. Çiçek kaideli lüleler grubundan tüm olarak ele geçen örnek bulunmamaktadır. Ancak kaidesi tüm ve kırık parça halinde bulunan örnekleri sayıca fazladır. Bu örneklerin diskleri çiçek şeklinde olduğu için bu adla anılmıştır. Söz konusu lülelerin hamur renkleri; kahverengi, kahverengi tonları, kırmızı ve kırmızı renk tonlarındadır. Kırmızı hamurlu ve kendi renginde astarlı olan lüleler çoğunlukta olup 19-20 yüzyıla tarihlenmektedir. Söz konusu lülelerden farklı olarak iki adet lüle örneği tespit edilmiştir. 18. yüzyıla tarihlendirilen bu lüleler beyaz hamurlu olup kaide çapları da daha küçük yapılmıştır. Erken dönem (18.yy) kaide çapları (3.0-3.2 cm) geç dönem (4.5-5.5 cm) örneklerine oranla daha küçük boyutta yapılmıştır **(Resim 9, Çizim 4).**

Kaide 1: Kızıl kahverengi hamurlu, kendi renginde astarlı ve çiçek kaidelidir. Çanak, kaide üzerinde yükselmektedir. Ancak çanak kısmı kırık olduğu için formu tespit edilememiştir. Duman yolu çokgen yüzlü yapılmış olup çanağa dikdörtgen uçlu omurga ile bağlanmıştır. Çanağın tamamı ve duman yolunun ağız kısmının bir bölümünde kırık mevcuttur **(Resim 9/K.1).** Çanak a. ç. : ?, Kaide ç.: 5.1 cm Mev. yük: 2.1 cm, Mev. uz: 7.4 cm, Duman yolu d. ç.:?. 19-20. yy.

Kaide 2: Beyaz renk hamurlu, kendi renginde astarlı ve çiçek kaidelidir. Duman yolu çanağa üçgen uçlu omurga ile bağlanmıştır. Çanağın etrafında 4 sıra şerit halinde nokta bezeme bulunmaktadır. Duman yolu kırık olduğundan formu tespit edilememiştir. Çanağın ve duman yolunun büyük bölümü kırıktır (**Resim 9/K.2).** Çanak a. ç. : ?, Kaide ç. : 3.3 cm Mev. yük: 2.3 cm, Mev. uz: 4.3 cm, Duman yolu d. ç. : ?. 17-18. yy.

Kaide 3: Kırmızı renk hamurlu, kendi renginde astarlı ve çiçek kaidelidir. Duman yolu çanağa doğrudan bağlanmıştır. Çanağın dibinde üçgen şeklinde nokta bezeme bulunmaktadır. Uzun silindirik ve ağza doğru genişleyen duman yolu bombeli ağızla sonlanmaktadır. Bombe üzerinde rulet baskı tekniği ile yapılmış çubuk dizisi, bordür ile ağız kısmı arasında ise yine rulet baskı tekniği ile nokta bezeme yapılmıştır. Çanağı büyük bölümü kırıktır **(Resim 9/K.3).**Çanak a. ç. : ?, Kaide ç.: 4.5 cm Mev. yük: 3.7 cm, Uz: 8.2 cm, Duman yolu d. ç. : 1.8 cm. 19-20. yy.

Kaide 4: Kırmızı renk hamurlu, kendi renginde astarlı ve çiçek kaidelidir. Çanak kaide üzerinde krater gibi açılmaktadır. Duman yolu çanağa üçgen uçlu omurga ile bağlanmıştır. Çanağın ağız tablasında kabartma halinde çiçek, gövdesinde ise stilize edilmiş bitkisel bezeme bulunmaktadır. Duman yolunun büyük bölümü kırıktır **(Resim 9/K.4).** Çanak a. ç. : 1.0 cm, Kaide ç.: 3.2 cm, Mev. yük: 3.0 cm, Uz: 4.2 cm, Duman yolu d. ç. :?. 19-20. yy.

3.3.9. Disk Kaideli Lüleler

Formları belirgin olan 13 adet lale çanaklı lüle örneği tespit edilmiştir. Kaideleri dairesel formlu olup çanakları genellikle kaide üzerinden silindir veya krater gibi yükselmektedir. Duman yolu ise genellikle silindir formlu yapılmıştır. Çanak ile duman yolu üçgen veya dikdörtgen uçlu omurga ile bağlanmaktadır. Bu tipten, tüm olarak ele geçen lüle örneği bulunmasa da kaidesi tüm olarak ele geçen örnekler mevcuttur.

Disk ve çiçek kaideli lüleler de 18. yüzyıl sonlarında görülmeye başlanmış ve 19. ve 20. yüzyılda da üretimine devam edilmiştir. Söz konusu lülelerden farklı olarak iki adet lüle örneği tespit edilmiştir. 18. yüzyıla tarihlendirilen bu lüleler beyaz hamurlu olup kaide çapları da daha küçük yapılmıştır. Söz konusu lülelerin hamur renkleri; kahverengi, kahverengi tonları, kırmızı ve kırmızı renk tonlarındadır. Kırmızı hamurlu ve kendi renginde astarlı olan lüleler çoğunlukta olup 19. ve 20. yüzyıla tarihlenir. Bu lüleler genellikle süssüz yapılmış ve sayıca az da olsa bezemeli yapılan örnekleri de bulunmaktadır. Bu bezemeler baskı kalıp ve rulet baskı tekniği ile yapılmıştır.

Kaide 5: Kiremit kırmızı hamurlu ve disk kaidelidir. Mevcut olan duman yolu silindir formludur. Çanağı kırık olduğu için formu tespit edilememiştir. Duman yolu, çanağa dikdörtgen uçlu omurga ile bağlanmıştır. Mevcut olan çanağın gövde kısmında ve kaidenin üst kısmında bordür içinde kabartma şeklinde yapılmış daire bezemeleri mevcuttur. Çanak ve duman yolunun büyük bölümü kırıktır **(Resim 9/K.5).** Çanak a. ç. : ?, Kaide ç.: 4.6 cm Mev. yük: 3.3 cm, Mev. uz: 7.4 cm, Duman yolu d. ç.:?. 19-20. yy.

Kaide 6: Kızıl kahverengi hamurlu, kendi renginde astarlı ve disk kaidelidir. Mevcut olan duman yolu silindir formludur. Çanağı kırık olduğu için formu tespit edilememiştir. Duman yolu, çanağa dikdörtgen uçlu omurga ile bağlanmıştır. Mevcut parça üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Çanak

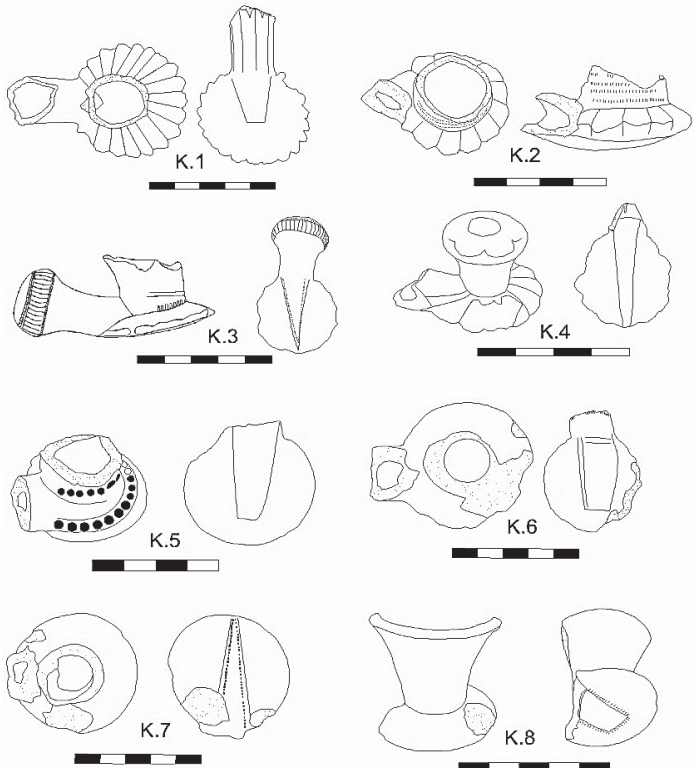
ve duman yolunun büyük bölümü kırıktır **(Resim 9/K.6).**Çanak a. ç. : ?, Kaide ç.: 4.6 cm Mev. yük: 3.3 cm, Mev. uz: 4.6 cm, Duman yolu d. ç. : ? 19-20. yy.

Kaide 7: Kiremit kırmızı hamurlu, pembemsi kırmızı astarlı ve disk kaidelidir. Mevcut duman yolu silindir formludur. Duman yolu çanağa üçgen şeklinde nokta bezemeli omurga ile bağlanmıştır. Mevcut parça üzerinde herhangi bir bezeme bulunamamaktadır. Çanak ve duman yolunun büyük bölümü kırıktır **(Resim 9/K.7).** Çanak a. ç.; ?, Kaide ç.: 5.1 cm Mev. yük: 2.4 cm, Uz: 8.0 cm, Duman yolu d. ç. : 1.8 cm. 19-20. yy.

Kaide 8: Kiremit kırmızı hamurlu, kırmızı astarlı ve disk kaidelidir. Çanak, kaide üzerinde krater gibi açılmaktadır. Duman yolu çanağa dikdörtgen uçlu omurga ile bağlanmıştır. Omurganın etrafındı rulet tekniği ile yapılmış çubuk dizisi şeklinde bezeme bulunmaktadır. Çanağın yarısı ile duman yolunun tamamı kırıktır **(Resim 9/K.8).** Çanak a. ç. : 4.4 cm, Kaide ç. : 5 cm, Mev. yük: 5.5 cm, Uz: 5.3 cm, Duman yolu d. ç. : 19-20. yy.

Resim 9: Harput kale kazılarında çıkarılan kaideli lüleden örnekler

Çizim 4: Harput kale kazılarında çıkarılan kaideli lülelerin çizimi

3.4. Lüleler Üzerinde Görülen Süslemeler

Harput İç Kale kazılarında ele geçen lüle bezemelerinde; baskı, kazıma ve rulet baskı tekniği uygulanmıştır. Süslemeler, genellikle duman yolunun ağız kenarında; çanağın ağız kenarında, gövdesinde ve altında görülmektedir.

Rulet baskı tekniği, genellikle çanağın ve duman yolunun ağız kısmına yakın yerde tekrarlanan bezemelerde uygulamasında kullanılmıştır. Bu baskı tekniği bir bordür içinde bitkisel, geometrik veya yazılı olarak görülmektedir. Geometrik bezemeli örnekler sayıca en fazla olan grubu oluşturmaktadır. Yazılı veya beyitli örnekler ise genellikle beyaz ve gri hamurlu erken dönem örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Bitkisel bezemelerin yapıldığı örnekler ise sayıca en az olan grubu oluşturmaktadır.

Baskı tekniği ile yapılan lülelerde, bitkisel, geometrik ve yazılı (mühürlü) bezemeler kullanılmıştır. Ancak mevcut örneklerde "Muzaffer ve Hasan Usta" yazılı iki adet mühür okunabilmiştir[98]. Ayrıca bir adet kuş figürü[99] ve çok sayıda mask figürü örnekleri de yer almaktadır. Geometrik ve bitkisel baskılı bezemeler her dönem karşımıza çıkmakla birlikte yazılı (mühürlü) örnekler erken dönem örneklerinde görülmemektedir. Bitkisel ve geometrik bezemeler çanak gövdesinin ortasında, çanağın dip kısmında, ağız kısmının çevresinde ve duman yolunun ağzına yakın yerinde bir bordür içinde uygulanmıştır. Mühürler çoğunlukla duman yolunun çanağa yakın yerinde yan tarafına ve çanağın dip kısmına yapılmıştır. 2015-2016 kazı sezonlarında çıkarılan lüle örneklerinde damgalı örneklere sıklıkla rastlanmıştır. Kazıma tekniği ise genellikle her dönem karşımıza çıkmaktadır. Bu teknik çanağın ve duman yolunun etrafını çevreleyen geometrik çizgilerde görülmektedir.

Lüle üzerine uygulanan bitkisel süslemelerde; palmet, yaprak, çiçek gibi bezemeler kullanılmıştır. Bitkisel bezemeler erken dönem örneklerinde az görülmektedir. Kırmızı hamurlu geç dönem örneklerinde ise sıklıkla karşımıza çıkar. Geometrik bezemeler hemen hemen bütün lüle örneklerinde görülmektedir. Harput Kalesi lülelerinde uygulanan geometrik desenler; dalgalı çizgiler, yaylar, üçgenler, dikdörtgenler, kareler, baklavalar, daireler, yıldızlar, çarpılar, yivler, oluklar, çubuklar, kafes şeklinde taramalar ve çentiklerden oluşmaktadır **(Resim 9).**

---

98 Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi olan Dr. Öğretim Üyesi Sıddık Ünalan tarafından okunmuştur. Desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

99 Barışta, H. Örgün, "Ankara Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamamı) 1999 Yılı Kazısı", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, Kültür* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2001, s. 401.

Resim 9: Harput Kalesi, damgalı lüle örnekleri

SONUÇ

Harput İç Kale kazılarında 2015 ve 2016 kazılarında ele geçen tüm, tüme yakın ve parçalar halinde 504 adet tütün lülelerinin kronolojisi ile tipolojisi hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bu lülelerin form ve hamur renklerine göre bölgelere dağılımının istatistik verileri alınmıştır. Böylece hangi bölgelerde hangi tip ve tarihli lülelerin yoğunlukta olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yapılan incelemelerde; çanak formlarına göre 7 lüle tipi, kaidelerine göre ise 2 lüle tipi olmak üzere toplamda 9 lüle tipi tespit edilmiştir. 17-18. yüzyıla tarihlenen beyaz ve gri renkli hamurlu lülelerin çoğunlukta olduğu gö-

rülmüştür. Silindir çanaklı, karina çanaklı, beyaz hamurlu basık yuvarlak çanaklı ve torba çanaklı lüle tiplerinden bir örnek bu döneme tarihlendirilmiştir. Bu lülelerin büyük çoğunluğu Artuklu Saray kalıntısının da içinde olduğu ve 1. Bölge (Sarayönü) olarak adlandırılan açmalarda bulunmuştur. Buna istinaden 17.-18. yüzyıl Osmanlı günlük yaşamının 1. Bölgede (Sarayönü) yoğunlaştığı tahmin edilmektedir. Ancak, bahsi geçen 1. Bölgede tabakalaşmanın karışık olması nedeniyle belirli bir kültür katı tespit edilememiştir. Örneğin 17.-18. yüzyıl lülelerinin ele geçirildiği kod aralığında daha erken döneme ait bir yaşam objesi de görülebilmektedir.

19.-20. yüzyıla tarihlenen lüleler, kırmızı ve kahverengi hamur tonlarında olup kendi renginde astarlı yapılmıştır. Bu dönemde tütünün ucuzlaması nedeniyle çanak çaplarının daha büyük boyutlarda yapıldığı görülmüştür. Lale, krater, yuvarlak çanaklı ve kırmızı hamurlu basık çanaklı, yuvarlak çanaklı lüleler ile 1 adet torba çanaklı lüle bu döneme tarihlendirilmiştir. Bununla beraber 2 tanesi erken dönem (18. yy) olmak üzere çiçek kaideli ve disk kaideli lüleleri de aynı döneme tarihlendirmek mümkündür. 19. ve 20. yüzyıl lüleleri özellikle 5. Bölge olarak adlandıran açmalarda yoğun olarak ele geçmiştir. Büyük olasılıkla 1. Bölge (Sarayönü) 19. ve 20. yüzyılda ıssızlaşmış, Geç Osmanlı yerleşimleri de 5. Bölge olarak anılan Orta Mahalle'deki yaşam alanlarına doğru kaymıştır. Bu bölge açmalarında ele geçen geç dönem dokuma, ahşap tarak, fincan, fincan zarfı ve porselen parçaları bu görüşümüzü desteklemektedir.

Harput Kalesinde bulunan tütün lülelerinde bitkisel, geometrik yazılı süslemeler kullanılmıştır. Özellikle yazılı iki örnekte ustaların isminin okunması önemlidir. Süslemelerde çoğunlukla baskı, rulet baskı ve kazıma tekniği uygulanmıştır.

Burada incelediğimiz lüleler ile aynı özellikler gösteren örneklere Harput Kale kazılarının 2017 ve 2018 yıllarındaki çalışmalarda da çok sayıda rastlanmıştır.

Sonuç olarak kale kazılarında ele geçen tütün lüleleri ile 17. yüzyılın başından 20. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı coğrafyasında kullanılan lüle örnekleri benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu da keyif verici bir içim objesi olan lülenin günlük yaşamda ne denli önemle bir yer tuttuğunu gös-

termesi açısından önem arz etmektedir. Sigara kağıdının yaygınlaşmasıyla 19. Yüzyılın sonlarından itibaren tütün lülelerinin kullanımı Tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Harput'ta da azalmış, ancak tütün kullanımı aratmıştır.

TEŞEKKÜR

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi lisans, Sanat Tarihi yüksek lisans, Sanat Tarihi doktora öğrenciliğimde derslerime giren ve doktora tez danışmanlığımı yapan Yard. Doç. Dr. Yaşar ERDEMİR'e bana ve tüm öğrencilerinin yetişmesine yaptığı katkılardan dolayı çok teşekkür ediyorum.

Kazı çalışmalarında maddi ve manevi katkılarından dolayı; Kültür ve Turizm Bakanlığına, Elazığ Valiliğine, Fırat Üniversitesine, Elazığ İl Özel İdaresine, Elazığ Belediyesine, Elazığ İl Kültür ve Turizm Müdürlüğüne teşekkürü borç bilirim. Kazı ekibinde bulunan uzman arkeolog, sanat tarihçi, restoratörler ile usta ve işçilere, ayrıca kaynak taraması sırasında yardımlarını esirgemeyen arkeologlar Ferudun ŞEDELE ve Sedat BİÇER'e katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKÇA

AKSIN, A. (1993). *19. Yüzyılda Harput,* Elazığ: Ceren Yayınları.

ALTINIŞIK, C. (2017). *H.1080-1082/M. 1669-1672 Tarihli Şer'iyye Sicili (Metin Değerlendirmesi),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ARSEVEN, C. (1983). "Lüle", *Sanat Ansiklopedisi*, *3*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.1245

AYHAN, G. (2009). Smyrna Antik Kenti Kazıları 2007-2008 Yılı Lüle Buluntuları, *Sanat Tarihi Dergisi*, (XVIII/2), ss. 1-22.

AYHAN, G. (2010a). Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, (XIX/1), ss. 1-22.

AYHAN, G. (2010b) Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* 14-16 Ekim 2009, ss. 49-57, 1. Baskı, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları.

AYHAN, G. (2011). 19. Yüzyıla Tarihlendirilen Bir Grup Osmanlı Lülesi" *Kültürel Bellek ve Estetik Yansımalar*, ss. 227-241, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

AYHAN, G. (2014). Lüle Terminolojisinin Sorunları Üzerine Görüşler, *XVI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-22 Ekim, 1*, ss. 53-64, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

AYHAN, G. (2015). Lülelerde Görülen Kuş Figürleri Üzerine Bir Araştırma, *Sanat Tarihi Dergisi*, (XXIV/1), ss. 1-21.

AYTAÇ, İ. (2017a). Harput İç Kalesi Kazısı 2014 Yılı Arkeolojik Buluntuları, *Turkish Studies*, *12*(1), ss. 191-210.

AYTAÇ, İ. (2017b). Harput İç Kalesi Kazıları 2015 Yılı Çalışmaları, *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3*, ss. 563-579. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

AYTAÇ, İ. (2017c). Harput İç Kale Kazılarında 2014-2015 Sezonunda Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri, NWSA Social Sciences, 12(3), ss. 140-153.

AYTAÇ, İ. (2018a). Harput İç Kalesi Kazıları 2016 Yılı Çalışmaları, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, *1*, s.317-328. Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

AYTAÇ, İ. (2018b). Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırma Dergileri*, *5*(1), ss. 29-55.

BAĞCI, S., ÇAĞMAN, F., RENDA, G., TANINDI, Z. (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

BAKLA, E. (1993). *Tophane Lüleciliği*, İstanbul: Dışbank Yayınları.

BAKLA E. (1985). Unutulmuş Bir Halk Sanatı, *Antika*,(5), ss. 4-8.

BARAM, U. (2004) Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler, *Osmanlı Arkeolojisi*, ss.142–163. (B. Altınok, Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.

BARIŞTA, H. Ö. (2001). Ankara Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamamı) 1999 Yılı Kazısı, *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2*, ss. 397-411. Ankara: *Kültür* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

BARDİZAKTSKİ,V., NATANYAN, B., SIRVANTSDYANTS, K. V. (2010). *Palu-Harput 1878. Çarsancak, Çemizgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, II*, (A. Yarman, Yay. Haz.), İstanbul: Derlem Yayınları.

BAYRAKTAR, N. (1992). Tütün Lüleleri Tophane İşi Eserler, *Türkiyemiz*, (62), ss. 16-25.

BEKĆ, L. (1999-2000). Uvod U Problematiku Glinenih Lula Na Području Hrvatske (Introduction into the Question of Clay Pipes on the Territory of Croatia). *VAMZ*, *3*(XXXII-XXXIII), ss. 249-279.

BİKİĆ, V. (2012). Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology, *Journal of the Academie Internationale De La Pipe*, *5*, ss. 1-8.

BORAN, A., KULAZ, M. (2000). Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı'ndan Çıkan Seramik Buluntular, *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 24–27 Nisan 2000,* ss.31-40.Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

CENGİZ, A. (2011), *Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

COSTEA I. (2013). Pipe De Lut Cu Inscripții Și Mărci Din Colecția I.C.E.M., *Peuce*, (11), ss. 256 - 290.

CORİNA, R. IORGUŞ, L. R., MİHAİ I. (2013). Pipe ceramice descoperite la Mangalia, *Peuce*, (11), ss. 241 - 255.

DANIK, E. (1999). Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları, *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, ss.161-168. Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

DANIK, E. (2000). Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları, *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, ss.67-80. Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

DANIK, E. (2001). Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları, *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, ss.17-30. Ankara: Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

DANIK, E. (2001). *Ortaçağ'da Harput*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,

DANIK, S. (2013). *H.1036-1037/M. 1627 Tarihli Şer'iyye Sicili (Transkripisyon ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DAŞ, E. (2010). Alaşehir Kurşunlu Han Kazı ve Temizlik Çalışmaları, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* 14-16 Ekim 2009, ss. 197-212. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları.

EVREN, B. (1988). Unutulan Bir Halk Sanatı: Lülecilik, *Sandoz Bülteni*, *31*(3), ss. 12-17.

ERDEM, A. Ü. (2013) Arkeolojik ve Etnografik Veriler Işığında Doğu Anadolu Tandırları, *TÜBAAR*, (16), ss. 111-132.

FINDIK, E. F. (2016). Ay Işığında Tütün Seremonisi – Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımının Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları Lüle ve Nargile Buluntuları, *Cedrus*, *IV*, ss. 373-392.

HALAÇOĞLU, A (1986). *381 Numaralı Harput "Ma'müratü'l- Aziz" Şer'iyye Sicili H. 1283-84/M. 1266-68*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

HAYES, J.W. (1992). *Excavations at Saraçhane in İstanbul: the Pottery*, *2,* Princeton Universty Press.

HAYLİ, S. (2005). Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası, *Dünüyle Bugünüyle Harput Sempozyumu*, *1*, s. 287-305. Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

GOODMAN, J. (1993). *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*, New York: Taylor & Francis e-Library.

HOVANNİSİAN, R. G. (2017). *Tarihi Kentler ve Ermeniler Harput*, (Z. Kılıç, Çev.), İstanbul: Aras Yayıncılık.

HUMPHREY, J. W. 1990). The Turkish Clay Smoking Pipes of Mytilene, *Society of Clay Pipe Research Newsletter (*26), ss. 2-9.

İNANAN, F. ŞAHİN, D. (2017). Arkeopark - Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*,*18*(32), ss. 33-54.

İSİMSİZ, (2007). " lüle", *Büyük Larousse* (15. cilt), İstanbul: Milliyet Yayınları, s.7595

KOCABAŞ, H. (1963). Tophane Lüleciliği, *Türk Etnografya Dergisi*, (5), ss. 12-13.

LUČIĆ, B. (2012). Clay pipes from Sirmium, *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, *5*, ss. 9-15.

MUTLU, A. (2010). Seramikten Tophane Lüleciliğine, *İsmek El Sanatları Dergisi*, (10), ss. 138-140.

NAİMA M. E. (1968). *Naima Tarihi, 3*, (Z. Danışman, Çev.), İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

NAZIR, B. (2011), *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

ÖNEY, G. (1982). 1978-79 ve 81 Yılı Samsat Kazılarında Bulunan İslam Devri Buluntularıyla İlgili İlk Haber, *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, *1*, ss. 71-80.

ÖZER, M. (2014). Edirne Yeni Saray (Saray-ı Cedîd- İ Âmire) Kazısı 2013 Yılı Çalışmaları, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3,* ss. 495-524. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.

PEÇEVİ, İ. E. (1992), *Peçevi Tarihi, 1, (S. Baykal, Yay. Haz.), Mersin:* Kültür Bakanlığı Yayınları

PEKAK, S. (1999). Niğde Andaval'daki Konstantin Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı,2,ss.504-524.Ankara: Kültür* Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

REFİK, A. (1931). *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

ROBİNSON, C. W. R. (1985). Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora, *Hesperia*, *54*, ss. 149-203.

SUNGUROĞLU, İ. (1958). *Harput Yollarında, 1,* İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

SEVİN, V., SEVİN, N. A., KALSEN, H. (2011), *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, İstanbul: Ege Yayınları.

SİMPSON, St. J. (1990a). Ottoman Clay Pipes from Jerusalem and the Levant: A Critical Review of the Published Evidence"*Society for Clay Pipes Research Newsletter* (28), ss. 6-16.

SİMPSON, St. J. (1990b). A Brief Introduction to Ottoman Clay Pipes, *Society of Clay Pipe Research Newsletter* (27), ss. 6-10.

SİMPSON, St. J. (1993). Turkish Clay Pipes: Review, *SCPR*, (39), ss. 17-23.

SİMPSON, St. J. (2008). Late Ottoman Pipes from Jerusalem, *Excavation by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, 5,* ss. 433-446.

SİMPSON, St. J. (2005). The Archaeology of the Clay Pipe in the Near East*, Al-Rafidan, Journal of Western Asiatic Studies,* (XXX), ss. 67-75.

TAŞÇI, H. (1996). Topkapı Sarayı'ndaki Tophane Lüleciliği, *Antik ve Dekor*, (34), ss. 148-150.

TAŞTEMUR, E., AYTAÇ, İ. (2017). Harput İç Kale Kazısı Cam Fırınlarına Ait İlk Gözlemler, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (41), ss. 69-89.

TULAY, A. S. (2001). *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÜNAL, M. A. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara :Türk Tarih Kurumu Yayınları.

VİNCENZ, A. D. (2009). A Note On Two Inscrıbed Clay Tobacco Pıpes From Jerusalem And Ramla, *Al-Rāfıdān,* (XXX), s. 76-77.

VİNCENZ, A. D. (2011). Ottoman Clay Tobacco Pipes from Ramla, *'Atiqot,* (67), ss. 43-53.

YILMAZ, A. (2010). *Bitlis Kale Kazılarında Ortaya Çıkarılan (2004-2008) Tütün Lüleleri,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YENER, A. (2005). Tütün Lüleleri ve Alanya-Kaleiçi'nde Bulunan Örnekleri, *Arkeoloji ve Sanat*, (119), ss. 94-113.

YARDIMCI, İ. (1999). *Seramik Pipo,* (Sanatta Yeterlilik Tezi),*Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seramik Ana Sanat Dalı.*

YAPICI, S. (2009). *Osmanlı Salnamelerinde Harput (1869-1908)*, Elazığ: ELESKAV Yayınları.

WARD, C., BARAM, U. (2006). Global Markets, Local Practice: Ottoman-period Pipes and Smokin Paraphernalia from te Red Sea Shipwreck at Sadana Island, Egypt, *International Journal of Historical Archaeology 10*(2), ss. 135-158.